

Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal

Komplekteerimisest ja formeerimisest

Toomas Hiio

Eestikeelne akadeemilis-monograafiline üldkäsitlus Saksa relvajõudude eesti üksuste ajaloost puudub. Põhjalikumalt on vaadeldud soomepoiste ajalugu – kes õieti küll Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest Soome põgenesid ja hiljem Eestisse naasnutena ikkagi Relva-SSiga liideti – ning ülevaatlik ajalooramat on kirjutatud ka eesti idapataljonidest.¹ Ilmumas on ülevaade piirikaitserügementidest ja politseipataljonidest Narva rindel 1944. aastal ning mitmekõitelise koguteose oma mälestustega on välja andnud Narva pataljoni veteranid. Ka nende teoste puhul pole enamasti tegemist akadeemiliste uurimustega – ehkki niisuguse ambitsiooniga artikleid või peatükke sisaldab nii mõnigi neist – ja see ei olegi nende raamatute eesmärk. Kirjutamata on veel üldkäsitlus 20. eesti SS-diviisist ja eesti kaitsepataljonidest/politseipataljonidest. Seda lünka täidavad mõnevõrra vastavad peatükid Inimsusvastaste Kuritegude Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportite kogumikus „Estonia 1940–1945” (2006),² kuid need on inglise keeles ja Eesti laiemale avalikkusele seetõttu tundmatud. Alljärgnev artikkel teeb eestikeelse kokkuvõtte selles kogumikus avaldatud eesti üksusi puudutavatest artiklitest, mida on täiendatud ka viimase viie aasta uurimistöö tulemustega.

¹ Mart Laar, Peep Pillak, Hain Rebas, Meelis Saueauk, Soomepoisid: Võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010 (Tallinn: Grenader, 2010); Eesti idapataljonid Idarindel 1941–1944, toim Andres Adamson (Tallinn: Argo, 2004).

² Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006).

Senistest eestikeelsetest üldkäsitlustest tuleb nimetada Toe Nõmme artiklit 1990. aastal ajakirjas Akadeemia³ ja siinkirjutaja artiklit ajakirjas Vikerkaar 2001. aastal.⁴ Pärast seda on Eesti teaduskäibesse jõudnud hulk materjale Saksamaa Liiduarhiivi eri osakondadest, sealhulgas eriti Sõjaarhiivist, samuti aga on tänu digiteerimisele tunduvalt lihtsustunud Eesti arhiivide kasutamine, mis on võimaldanud avastada uusi allikaid ja luua uusi seoseid senituntute vahel. Lõpuks on pelgalt viimase kümne aasta jooksul internetigi kaudu kättesaadavaks muudetud materjalide hulk võimaldanud asetada Eestis toimunu laiemasse Teise maailmasõja konteksti. Kõik need asjad on selles artiklis üritatud uuesti kokku võtta ning lugejal, kes on nimetatud varasemate artiklitega tuttav, on võimalik kümneaastaste intervallidega võrrelda nii informatsiooni lisandumist kui ka üldistusastme kasvu eesti üksuste kohta Saksa relvajõududes.

Eesti meeste teenimine Teise maailmasõja ajal Eestit okupeerinud riikide sõjavägedes on uuema aja eesti sõjaajalookirjutuse üks enim ekspluateeritud teemasid. Kuid see pole vaid ajalooteaduse valdkonda kuuluv küsimus. Seda, et eestlased teenisid Teise maailmasõja ajal Saksa sõjaväes ja politseis, ning eriti seda, et Saksa relvajõudude koosseisus võitles ka 20. eesti SS-diviis, kasutatakse propagandas Eesti vastu tänapäevani. Vastuväited, mis üritavad põhjendada ühelt poolt Saksa sõjaväkke astumise paratamatust ja teiselt poolt näidata selle seost võitlusega Eesti iseseisvuse eest, on toetunud peaaesjalikult mälestustele. Mälestuste autorid ja ajaloolased esitavad sõjaaja sundvalikuid sageli kõrgetest ideaalidest lähtunud otsustena. Ei saagi väita, et niisuguseid otsuseid võõrasse väkke astudes üldse ei tehtud.

Eestlaste valik astuda vabatahtlikult või saada mobiliseeritud ühe või teise sõdiva poole relvajõududesse oli sundvalik, mille põhjuseks oli Nõukogude Liidu (edaspidi NSVL) ja Saksamaa 1939. aasta augustis sõlmitud mittekallaletungipakti salaprotokoll, mis andis esimesele vabad käed Ida-Euroopas, mille tulemusena Balti riigid ka okupeeriti. Alljärgnevalt

³ Toe Nõmm, „Eesti üksustest Saksa sõjaväes: formeerimine ja isikkoosseis”, Akadeemia nr 1 (1990), 113–136.

⁴ Toomas Hiio, „Eesti üksused Kolmanda *Reich*'i relvajõududes”, Vikerkaar nr 8–9 (2001), 156–179.

ei hakata kaaluma, missugune oli Eesti juhtkonna roll selles, et Eesti okupeerimine osutus võimalikuks. Okupeerimise süü lasub eelkõige okupeerijal, mitte okupeeritaval.

NSVL ja Hitleri Saksamaa ei tunnistanud omavahelises sõjas rahvusvahelise sõjaõiguse ettekirjutusi, sealhulgas Haagi IV konventsiooni maasõja seadustest ja tavadest, mis määratles okupeeritud alade elanike õigused ning okupeeriva võimu õigused ja kohustused.⁵ NSVL ei tunnistanud Haagi konventsioone, sest ei lugenud ühtegi keiserliku Venemaa sõlmitud lepingut endale siduvaks. NSVL ei käsitanud oma tegevust Balti riikides ka okupatsioonina: eesmärk oli Eesti, Läti ja Leedu alatine liitmine NSVLiga, mitte rahvusvahelise õiguse regulatsioonidega kooskõlas oleva okupatsioonirežiimi sisseseadmine.⁶ Balti riikides ja Poolalt vallutatud aladel rakendati sovetlikku repressioonipoliitikat, mille eesmärk oli vallutatud alade tasalülitamine, omariikluse ja selle kandjate kiire hävitamine ning „sotsiaalselt võõra elemendi”, s.o poliitilise, majandusliku ja intellektuaalse eliidi elimineerimine sageli koos perekonnaliikmetega.

Viimases kontekstis tuleb käsitada ka Punaarmee mobiliseerimist Eestis 1941. aasta juulis ja augustis. Ühelt poolt luges NSVL 1940. aastal okupeeritud alade elanikud oma kodanikeks, kellele laienesid 1941. aasta juunis seoses sõja algusega välja antud seadlused, määrused ja korraldused.⁷ Teiselt poolt ei peetud endisi Eesti kodanikke, aga ka teiste 1939–1940 vallutatud alade elanikke usaldusväärseteks ja nende seast mobiliseeritud ei saadetud mitte väljaõppele, vaid Siseasjade Rahvakomissariaadi

⁵ „Venemaa okupeeritud aladel Haagi maasõja seadusi ei rakendata, sest NSVL ei ole neid tunnustanud. NSVL, niivõrd, kuivõrd ta on Saksa vägede poolt okupeeritud, on lakanud rahvusvahelise õiguse tähenduses eksisteerimast. Kogu võim (täidesaatev võim) okupeeritud aladel kuulub Saksa Riigile. Väegrupi Nord tagalapiirkonnas rakendavad seda väegrupi Nord julgestusüksuste ja tagalapiirkonna juhataja ning tema nimel julgestusdiviiside ülemad, väli- ja asulakomandandid ja asulakomandandid.” Eriklausel Eesti kohta: „Kui juhtnõõrid ei sätesta teisiti, lähtuvad väli- ja asulakomandantuuride ülesanded sätetest, mis on antud tegutsemiseks oma maal” (Kommandierender General der Sicherungstruppen u. Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.9.1942, Saksa Liidu arhiiv (Bundesarchiv, edaspidi BArch) RH 22/265, 49).

⁶ Елена Зубкова, Прибалтика и Кремль 1940–1953 (Москва: РОССПЭН, 2008), 100–101.

⁷ Vt Tiit Noormets, „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941,” – Estonia 1940–1945, 431–444.

laagrite peavalitsusele allutatud tööüksustesse, kus tuhanded mehed hukusid juba esimesel talvel ebainimlike tingimuste, aga ka üksuseülemate omavoli tõttu. 1941. aasta mobilisatsioon Punaarmeesse oli Eestis eeskätt repressiooniakt sõjaväeteenistuseks sobivate aastakäikude meeste vastu, mille üks eesmärke oli töö- ja võitlusvõimelise inimressursi väljaviimine vastase haardeulatusest.

Saksa okupatsioonivõimude tegevus oli selles kontekstis mitme-palgelisem. Sõja alguses NSVLi vastu välistas Saksamaa vähimagi liitlasuhte NSVLi poolt varem okupeeritud riikide kodanike, aga ka NSVLi rahvastega, kuigi nende esindajad emigratsioonis nägid Saksamaas loomulikku liitlast. Sakslased taotlesid vabu käsi Euroopa ja maailma ümberkorraldamiseks pärast sõja võidukat lõppu ning seetõttu hoiduti kuni sõja viimase aastani igasugustest kokkulepetest. Himmler andis alles 1945. aasta märtsis korralduse, et Eesti ja Läti põgenikele Saksamaal märgitaks dokumentidesse senise „Teadmata” asemel vastavalt Eesti ja Läti kodakondsus.⁸ 1944. aasta mobilisatsioonikorraldused tunnistasid vaid „endise Eesti Vabariigi kodakondsust kuni 20. juunini 1940”⁹ Lisandus rassipoliitika: kõiki Ida-Euroopa ja NSVLi rahvaid peeti alaväärtuslikeks. Rassipoliitika muutumise sõja ajal tingis eeskätt Saksamaa kasvav vajadus uute sõdurite järele. Rassiteoorial tuli sõjavajadustele alla vanduda. Mitme rahva rassikõlblikkust tuli „suurendada”, et formeerida neist Relva-SSi üksusi.

Seoses suurte inimkaotustega kasvas nii NSVLi kui ka Saksamaa pragmatism inimressursi puutuv. See väljendus sõjapropagandas ja propagandistlikes ettevõtmistes. Punaarmees hakati alates 1941. aasta lõpust moodustama uusi rahvusväeosi. Ka Saksamaa juhtkonnal tuli leppida relvavendlusega seni alaväärtuslikeks peetud idaeurooplastega.

1941. aastal oli idarindel edasi tunginud *Wehrmacht*'i väekoondiste ülemate suhtumine kohalike elanike antisovetlikesse liikumistesse ja omaalgatuslikesse relvaüksustesse veel ebamäärane. Nende rakenda-

⁸ Persönlicher Stab des Reichsführer-SS an SS-Obergruppenführer Dr. Kaltenbrunner, Bezeichnung der Staatsangehörigkeit der balt. Flüchtlinge, 14.3.1945, BArch NS 19/382.

⁹ Vt 1904.–1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, Amtlicher Anzeiger = Ametlik Teataja (edaspidi AT), nr 3, art 5 (1944).

mine sõjategevuses oli keelatud, kuid samas möödapääsmatu, sest kohalikke teejuhte ja maakuulajaid vajab iga sõjavägi. Juba enne *Wehrmacht*'i kohalejõudmist algas Tallinnast Odessani omaalgatuslik vastupanu Nõukogude asutustele ja julgeolekuorganitele. Suur osa elanikkonnast oli pealetungivate sakslaste suhtes soodsalt meelestatud. Eestis värbasid *Wehrmacht*'i diviiside ülemad kuni 2000 vabatahtlikku, keda rakendati lahinguüksuste koosseisus kuni Eesti vallutamiseni. Saksa *Abwehr*'i ja Soome sõjaväeluure koostöös 1941. aasta juunis formeeritud eriüksus Erna oli eeskätt luureüksus, kuid selle liikmed ja toetajad nägid Ernas võimalust lüüa kaasa Eesti vabastamises ning panna alus Eesti relvajõudude taastamisele. Sakslased formeerisid teisigi samasuguseid eriväljaõppega luureüksusi. Tuntumad on ukraina pataljonid Nachtigall ja Roland, mille taustal seisis juba 1920. aastate lõpust Poolas ja Ukrainas illegaalselt tegutsenud Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon (OUN).

Kõik 1941. aasta suvel formeeritud eesti väeosad saadeti 1941. aasta sügisel laiali. Sama saatus tabas ka ukraina pataljone. Eesti Omakaitse taastati 1941. aasta augustis abipolitsei staatuses.

Seejärel hakkas okupeeritud alade elanikest üksuste ja väekoondiste formeerimist dikteerima sõjaline vajadus. Esiolgu tulenes see Saksa sõjaväe edust ja kiirest edasilikumisest: massiliselt vangilangenud või end vangi andnud punaarmeelestega tuli midagi ette võtta. Probleemiks oli toitlustamine, majutamine ja valve. Paralleelsed korraldused selles valdkonnas andsid 1941. aasta juulis nii Saksa politsei ülem ja *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler kui ka maaväe ülemjuhatus (edaspidi OKH – *Oberkommando des Heeres*). Himmler nentis oma kirjas väegruppide Nord, Mitte ja Süd juurde määratud kõrgematele SSi ja politseijuhtidele, et politseiülesannete täitmiseks okupeeritud idaaladel ei jätku saksa politseiüksustest, ning käskis formeerida korrakaitseüksusi (*Schutzformationen*) kiirendatud korras „meile sõbralike elanike seast”. Eeskätt nimetas ta ukrainlasi, aga ka Baltimaade elanikke ja valgevenelasi. Mehed tuli leida nendel aladel veel alles olevate meeste ja mittekommunistlike sõjavangide seast. 31. juulil 1941 määras Himmler kohalike korrakaitseüksuste nime-tuseks *Schutzmannschaft*. Meestele tuli jätta nende senised vormid – kas Punaarmee või endiste (Leedu, Läti ja Eesti) sõjavägede omad –, välja

vahetada eraldusmärgid ja nööbid ning anda käesidemed kirjaga *Schutzmann*, järjekorranumbri ja asukoha nimetusega. Himmler keelas rahvus-sakslaste (*Volksdeutsche*, s.o Eesti kontekstis baltisakslaste) värbamise, sest „nende jaoks on ümberasumine juba läbi viidud, nemad ei ole füüreri kutset järginud ja neile saab osaks teistsugune kohtlemine”.¹⁰

Sakslaste pealetung 1941. aasta suvel seisnes tankikiilude ja neid saatva jalaväe kiiretes läbimurretes ja ümberhaaramistes. Sõja alguses mõneks ajaks pea kaotanud NSVLi juhtkond tegi peagi korrektiivid ka oma strateegias ja taktikas. Jossif Stalin nõudis oma 1941. a 3. juuli raadiokõnes vihast võitlust kuni viimse veretilgani.¹¹ Hakati organiseerima partisaniliikumist Saksa vägede tagalas. Sakslaste kiire edasiliikumise tõttu võeti tohutu hulk sõjavange, kuid tagalasse jäi ka palju laialipillatud punaar-meelasi ning terveid üksusi, kes üritasid kas omade juurde välja murda, jätkasid võitlust vaenlase tagalas, liitusid partisanidega või said ise partisanikoondiste tuumikuks. Sakslased, kes kandsid niigi eeldatust suu-remaid kaotusi, olid sunnitud jätma suure hulga mehi tagalajulgestusse. OKH sõjalised planeerijad polnud seda enne sõja algust ette näinud. Juba 1941. aasta suvel alustasid armeede tagalakomandandid kuni pataljoni-suuruste üksuste formeerimist kohalikest vabatahtlikest. Üksuste üles-andeks määrati tagala julgestamine, sõjaliste objektide valve ning võitlus mahajäänud punaar-meelaste ja partisanide vastu. Oma korralduses sõjavangide kohta määras OKH teiste seast eraldatavateks rahvussakslased, ukrainlased, leedulased, lätlased ja eestlased. Neid rakendati kolmel viisil: vangilaagri lähikonnast pärit olevad mehed tuli koju saata, ülejäänud suunata tööle põllumajandusse, eriti usaldusväärsed aga abipolitseinikeks ja tõlkideks.¹²

¹⁰ Himmler an den Höheren SS- und Polizeiführer, 25.7.1941 ja 31.7.1941, BArch R 19/326, 1–2p.

¹¹ „Raadiokõne 3. juulil 1941,” – Nõukogude Liidu välispoliitika Isamaasõja ajal, I köide, Dokumente ja materjale 22. juunist 1941 kuni 31. detsembrini 1943 (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947), 9–14.

¹² OKH, Generalstab des Heeres, Russische Kriegsgefangene, 24.7.1941, BArch RH 23 /219. Vt ka Toomas Hiio, „Estonian security groups and eastern battalions in German Army in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 807–808; Rüdiger Overmans, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1943,” – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9, Die

NSVLi vastase sõja planeerimise ajal 13. märtsil 1941 andis *Wehrmacht*'i ülemjuhatus (OKW – *Oberkommando der Wehrmacht*) ülem kindralfeldmarssal Wilhelm Keitel juhtnõõrid võimu jaotamise kohta tagalapiirkonnas. Juhtnõõride järgi olid okupeeritud aladel *Wehrmacht*'i tegevuspiirkonnas *SS-Reichsführer*'il Heinrich Himmleril eriülesanded, mis tulenesid „kahe vastandliku poliitilise süsteemi vahelise lõppvõitluse iseloomust”. Eriülesannete raames tegutsesid Himmler ja talle alluvad üksused iseseisvalt ning oma vastutusel. Tsiiviilvalitsuse alla antud okupeeritud aladel ja väegruppide tagalapiirkondades vastutasid sisejulgeoleku ja politseikorralduse eest Himmlerile alluvad SSi ja politseijuhid, kelle pädevuses oli ka vabatahtlike värbamine.¹³

Väegrupi tagalapiirkond oli territoorium, mille idapiir oli umbes 50 km kaugusel rindejoonest ja mis läänes piirnes tsiiviilokupatsiooni-valitsuse alla antud ala või Saksamaa põhiterritooriumiga. Rindele lähemal kuulus võim armeede tagalakomandantidele (nn *Korück*, 20–50 km rindest) ja vahetult rindel diviisiülematele või korpusejuhatajatele (kuni 20 km rindest). Armeede tagalakomandantide ja rindeüksuste operatsioonipiirkonnas SSil ja politseil pädevust ei olnud. Erandiks olid Julgeolekupolitsei ja SD operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*), kes tegutsesid rinde lähitagalas suuresti omapäi.¹⁴

Ka armeede tagalaülemad formeerisid 1941. aasta suvel väeüksusi kohalikest elanikest. Eestis moodustas 18. armee tagalaülem kuus pataljoni (julgestusgruppi) koos tagavarapataljoniga, mis jäid peaaegu ainsateks *Wehrmacht*'ile alluvateks eesti üksusteks.

Suurem osa Mandri-Eestist kuulus juba septembris väegrupi Nord tagalapiirkonda ja seal formeeris kohalikke üksusi kõrgema SSi ja politseijuhi (1941–1944 oli riigikomissariaadi Ostland kõrgem SSi ja politsei-

Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945, Zweiter Halbband (9/2), Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung, hrsg. von Jörg Echternkamp (München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005), 805–807.

¹³ Hiio, Estonian security groups, 807.

¹⁴ *Einsatzgruppe*de tegevuse iseloom ei olnud diviisiülematele siiski teadmata. See nähtub alates 1941. aasta suvest Eestis asunud tagaladiviisi, 207. julgestusdiviisi ülema kindral Karl von Tiedemanni korraldusest, millega ta oma alluvatel karistuse ähvardusel keelas osalemise julgeolekupolitsei ja SD operatsioonides (von Tiedemann, *Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres*, 22.7.1941, BArch RH 22/271, 17).

juht SS-*Obergruppenführer* ja politseikindral Friedrich Jeckeln)¹⁵ ametkond. Erandiks oli Narva ja Narva ümbrus, mis oli kuni taganemiseni 18. armee tagala. 5. detsembril 1941 anti väegrupi Nord tagalapiirkonda kuulunud Eesti alad Eestimaa kindralkomissariaadina kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmanni juhtimisel tsiviilvalitsuse alla. Kohaliku haldusaparaadina jätkas tegevust juba septembris väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral Franz von Roques'i poolt ametisse määratud Eesti Omavalitsus. OKH ja Alfred Rosenbergi juhitava okupeeritud idaalade ministeeriumi kokkuleppel säilis Eestis samal ajal ka väegrupi Nord võimupädevus. See tulenes Eesti olulisusest Leningradi rindelõigu tagalana.¹⁶

Korraldused enamiku Saksa relvajõudude koosseisu kuulunud eesti üksuste formeerimiseks, kaasa arvatud 1944. aasta üldmobilisatsioon, lähtusid Friedrich Jeckelnilt (1941. aasta sügisel veel Hans-Adolf Prützmannilt). Tema vahendas nii Himmleri korraldusi kui ka Saksamaa kõrgema poliitilise juhtkonna sellesisulisi kokkuleppeid – näiteks 1944. aasta üldmobilisatsiooni korraldamiseks.

Kohalikest elanikest moodustatud üksusi – eeskätt SSi ja politsei, aga mõnikord ka *Wehrmacht*'i poolt värvatuid – nimetati esialgu *Schutz-*

¹⁵ Kuni 11. detsembrini 1941 oli kõrgem SSi ja politseijuht riigikomissariaadis Ostland ja väegrupi Nord tagalapiirkonnas Hans-Adolf Prützmann. Friedrich Jeckeln oli Ukraina riigikomissariaadi ja väegrupi Süd tagalapiirkonna kõrgem SSi ja politseijuht. Nad vahetasid oma ametikohad 1941. aasta novembris-detsembris – Jeckeln ei saanud läbi võimuka Ukraina riigikomissari Erich Kochiga (Sven Jüngerkes, *Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945: Eine Kommunikations- und Kulturgeschichte der nationalsozialistischen Organisationen, Historische Kulturwissenschaft*, Bd. 15 (Konstanz: UVK, 2010), 146).

¹⁶ Vt Toomas Hiio, „Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944: Väegrupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”, Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 5/2005 (2006), 115–152; Toomas Hiio, „German Military Authority of the Army Group „North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land” – *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados, Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga = History of the Baltic Region of the 1940s–1980s. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2007 and Proceedings of an International Conference „Baltic During Second World War (1939–1945),” 6–7 November 2007 Riga (Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2009), 465–480.*

mannschaft ideks. Nimetus väljendab Saksa okupatsioonivõimude mitmepalgelist suhet rahvusvahelisse sõjaõigusse. Mittesakslaste värbamist *Wehrmacht* ile alluvatesse üksustesse välditi. Siin on küll erandeid, eeskätt puudutab see sõjavangide seast värvatud vabatahtlikest formeeritud idapataljone, samuti Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste väekoondisi. Kuid nende üksuste ühiseks nimetajaks oli asjaolu, et nende liikmed ei olnud pärit aladelt, kus oli kehtestatud tsiviilokupatsioonivõim, ja nad olid sõjavangidena sõjaväe võimupiirkonnas. Kaukaaslasti ja Kesk-Aasia mehi käsitati ka võimalike liitlastena tulevikus. *Wehrmacht* i alluvuses moodustatud mittesaksa üksused ei allunud maa- ja lennukiväe ülemjuhatastele võrdväärselt sakslaste väekoondistega. 1942. a augustis reglementeeris OKH okupeeritud aladelt värvatud üksuste staatuse ja rakendamise tingimused.¹⁷ OKH juures moodustati eraldi institutsioon, idaüksuste kindral (*General der Osttruppe*), mis nimetati 1944. a vabatahtlike väekoondiste kindraliks (*General der Freiwilligenverbände*).¹⁸ Selles ametis oli 1942–1943 kindralleitnant Heinz Hellmich ja 1944–1945 ratsaväekindral Ernst Köstring. Armeede juurde määrati rügemendiülema staatuses idaüksuste ülemad, kellele allutati seni tagalakomandandile allunud idaüksused. 18. armee idaüksuste ülem (*Kommandeur der Osttruppen z.b.V. 711*) oli kolonelleitnant Iffert.¹⁹

SSI ja politsei värvatud üksusi käsitati korrakaitseüksustena, mille värbamist okupeeritud aladel Haagi konventsioonid ei keelanud. *Schutzmannschaft* tähendaski algselt kaitsemeeskonda, korrakaitsjaid. *Schutzmannschaft* id liigitati järgmiselt.

1. *Schutzmannschaft (Einzeldienst)* – leedu, läti ja eesti ning ukraina politsei. Kui tegemist oli uute politseiasutuste moodustamisega, tuli need moodustada vastavalt Saksa korrapolitsei (vt allpool) struktuurile. Politsei tegutses oma vastutusel, kuid Saksa politseiasutuste (korrapolitseiülem ja temale allunud kaitsepolitsei üle-

¹⁷ Halder an die Kommandobehörden des Osttheeres, Landeseigene Hilfskräfte im Osten, August 1942. BArch RH 19-III/492, l 184–208.

¹⁸ web.archive.org/web/20021220172752/http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm, 19. oktoober 2010, ei ole enam kasutusel.

¹⁹ Eesti idapataljonid Idarindel, 409.

mad linnades ja sandarmeeria ülemad maapiirkondades) järelevalve all.

2. *Schutzmannschaft*'i üksused (*Schutzmannschaft in geschlossenen Einheiten*) – kaitsepataljonid (*Schutzmannschafts-Abteilung*), hilisemad politseipataljonid. Himmler eraldas kõrgematele SSi ja politseijuhtidele ka numbrid: väegrupi Nord tagalapiirkonna ja Ostlandi riigikomissariaadi jaoks 1–50, väegrupi Mitte tagalapiirkonna jaoks 51–100 ning väegrupi Süd tagalapiirkonna ja Ukraina riigikomissariaadi jaoks 101–200. Pataljonide lisandudes anti ka suuremaid numbreid. Eesti pataljonid kandsid numbreid 29–42 ja 286–293, ajutiselt, 1942. aastal, kui SSi ja politseisüsteem üritas üle võtta 18. armee eesti julgestusgruppe, ka numbreid 281–286. Eesti tollipiirikaitsepataljonide numbrid olid 43–45.²⁰ Kaitsepataljonid allusid tsiviilvalitsuse alla antud aladel korrapolitsei ülemale, väljaspool aga väegrupi tagalapiirkonna kõrgemale SSi ja politseijuhile. Kaitsepataljonides kehtestati 1942. aastal politsei auastmed.²¹
3. Tuletõrje-*Schutzmannschaft* (*Feuerschutzmannschaft*) – senine tuletõrje.
4. *Abi-Schutzmannschaft* (*Hilfsschutzmannschaft*) – „tuleb moodustada vastavalt kohalikele erivajadustele politsei töökomandode jaoks ja *Wehrmacht*'i taotlusel ka sõjavangide valveks”. Eesti kontekstis mahtus selle kategooria alla Omakaitse.²²

Eesti keelde on sõna *Schutzmannschaft* tõlgitud kui kaitserühm või kaitsemeeskond.²³ Mälestuskirjanduses on kasutatud ka saksa kõnekeelset terminit *Schuma*-pataljon, samuti kaitsepataljon. Eestikeelses kirjanduses mõistet *Schutzmannschaft* peale kaitsepataljonide üldjuhul kasutatud

²⁰ Leedu, läti ja eesti politseipataljonide loetelud 1943–1944, BArch R 70/132.

²¹ Saksa politsei ohvitseriaustmed langesid kokku maaväe ohvitseriaustmetega. Eesti politseipataljonide ohvitserid olid aga enamasti endised Eesti sõjaväe ohvitserid, kes teenisid ka politseipataljonides oma ohvitseriaustmega, mida alates 1942. aasta lõpust hakati ühtlustama Saksa auastmete süsteemiga.

²² Daluge, *Schutzmannschaften in den Ostgebieten*, 6.11.1941. BArch R 19/326, 4–7.

²³ Vt nt „Üleskutse”, *Postimees* nr 49, 12. september 1941.

ei ole. Politseid nimetatakse välispolitseiks, eristamaks seda julgeolekupolitseist ja kriminaalpolitseist, tuletõrjet tuletõrjeks ning Omakaitse on Omakaitse.

Politseipataljonid (nagu ka idapataljonid) olid erinevas administratiivses ja operatiivses alluvuses. Himmleri/Daluege (Kurt Daluege oli SSi korrapolitsei peameti ülem) käskkiri määras pataljonide administratiivse alluvuse. Operatiivselt allusid nad vastava rindelõigu armeekorpuse juhatajale või diviisi ülemale ning väegrupi tagalas tagalapiirkonna juhatajale, ühele kolmest julgestusdiviisist, mõne konkreetse operatsiooni läbiviimiseks moodustatud lahingugrupi staabile, algul ka mõne saksa politseipataljoni ülemale. Näiteks 31. jaanuaril 1943 oli eesti politseipataljonide operatiivalluvus järgmine: 37. eesti politseipataljon ning 41. tagavara-politseipataljoni staap ja kolm kompaniid allusid 207. julgestusdiviisile, millele oli ajutiselt allutatud ka väegrupi Nord tagala staabile allunud 42. eesti politsei-pioneeripataljoni staap ja kolmas kompanii. 207. julgestusdiviisile allunud 40. eesti politseipataljon oli sel ajal ajutiselt allutatud 281. julgestusdiviisile, samuti nagu 42. eesti politsei-pioneeripataljoni 1. kompanii kaks rühma. Algselt 281. julgestusdiviisile allutatud 39. eesti politseipataljonist olid sel ajal diviisi enda käsutuses vaid staap, 1. ja 5. kompanii ning pool teisest ja pool neljandast kompaniist, ülejäänud kompaniid olid rindel. 285. julgestusdiviisile allus 38. politseipataljon ning oli allutatud ka 42. politsei-pioneeripataljoni 1. kompanii üks rühm.²⁴ Kogu sõja vältel oli tavaline, et eesti pataljonid olid rakendatud kompaniide ja rühmade kaupa erinevate diviiside ja väiksemate saksa üksuste alluvusse. 1944. aastal Narva rindel ja Sinimägedes ning Emajõe rindel allutati ka 20. eesti SS-diviisi ja piirikaitserügementide pataljone ühe- või mitmekaupa kas teistele eesti rügementidele või saksa üksustele. Näiteks 1944. aasta augustis ja septembris Kagu-Eestis ja Emajõel võidelnud Alfons Rebase lahingugrupp Rebane koosnes 46. eesti SS-rügemendi staabist, 47. eesti SS-rügemendi II pataljonist ning 5. eesti piirikaitserügemendi I ja III pataljonist.²⁵

²⁴ Übersicht der Sicherungskräfte, Stand v. 31.3.1943, Anlage 3 zu Bef. H. Geb. Nord Ia Nr. 211/43 geh., BArch RH 22/267, 54.

²⁵ Gliederungsübersicht, Stand von 29.8.1944, BArch RS 2-3/7.

1942. aastal vajasid Saksa relvajõud okupeeritud aladelt jätkuvalt uusi mehi. Vabatahtlike arv hakkas aga kokku kuivama, ka Eestis. See oli märgiks eestlaste reaktsioonist nii Saksamaa ebaedule rindel kui ka ebaõnnestunud okupatsioonipoliitikale. Vabad mehed hakkasid ka lihtsalt otsa lõppema: suurem osa oli juba kas sõjaväes või siis politseis, sõjamaanduses ja mujal. 1943. aasta aprillis koostatud aruandes kirjutab Eestimaa kindralkomissar Karl Siegmund Litzmann, et „1934. aastal oli Eestis 1,1 miljonit elanikku, neist loendati aastakäikudes 1916–1925 kokku 81 182 meest. Täna on rohkem kui 72 000 nende aastakäikude meest kas sõjaväes või siis bolševike poolt küüditatud või mõrvatud: 3500 vabatahtlikku Eesti Leegionis, 16 300 meest rindel (peale selle 800 vanemate aastakäikude meest), 26 400 meest tagalajulgestuses (peale selle 12 800 vanemate aastakäikude meest), 1700 meest tollipiirikaitstes ja rannakaitstes, 800 meest mõrvatud või langenud ja 23 400 meest küüditatud. Kui nendest 1934. aastal loendatud 10 aastakäigu meestest maha arvata loomulikku surma surnud ja baltisaksa ümberasujad, siis on nende meeste arv, kes ei ole veel sõjaliselt rakendatud, äärmiselt väike.”²⁶ Selgituseks – tagalajulgestuse all pidas Litzmann silmas Omakaitset, rindeteenistusena käsitas ta ida- ja politseipataljone. Küüditatute hulka lugese ta ka 1941. a suvel evakueeritud ja Punaarmeele mobiliseeritud. Ilmselt olid nendesse arvudesse arvatud ka Saksa okupatsiooni ajal hukatud ja vangistatud, kelle hulgas oli palju nooremaid mehi.

Elavjõu juurdevoolu tagamiseks tuli leida uusi lahendusi. Ühe võimaluse pakkus Relva-SS, kuhu alates 1940. aastast värvati ka germaani vabatahtlike – norralasi, taanlasi, hollandlasi, flaamlasi jt. Relva-SSi välismaa vabatahtlike väeosi käsitati justkui millegi Prantsuse võõrleegioni taolisena – sealt ka nimetus *leegion*.²⁷ 28. augustil 1942 kuulutati välja Eesti SS-Leegioni värbamine. Vabatahtlikele lubati rindevõitlust eliitväeosas eestlastest ohvitseride juhtimise all. Hiljem hakati leegioni täiendama varjatud ja otseste mobilisatsioonidega, 1944. aasta jaanuaris

²⁶ Generalkommissar Litzmann and den Reichsminister für die besetzte Ostgebiete, 5.4.1943, BArch R 90/11, 8p–9.

²⁷ Vt nt SS-Obersturmführer Bernhardt, Käsitleb eesti piirikaitserügemente, 19.7.1944, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) R-66.1.145, 61–62.

reorganiseeriti Relva-SSi eesti üksused 20. eesti SS-diviisiks. Diviisiga liideti veel *Wehrmacht*'i kolm eesti idapataljoni ja tagavarapataljon (endised julgestusgrupid). Kavandati ka teise diviisi formeerimist, mehed pidid tulema 1944. aastal formeeritud piirikaitserügementidest,²⁸ kuid Eesti mahajätmise tõttu jäi see vaid plaaniks.

Saksa vägede taganemisel muutusid väegruppide tagalapiirkonnad 1944. aastal uuesti lahingutegevuse piirkondadeks. Paljud nendel aladel tegutsenud ida- ja politseipataljonid jt kohalikest elanikest formeeritud üksused liideti kas olemasolevate või 1944.–1945. aastal formeeritud Relva-SSi diviisidega. Seoses sellega muutus senine germaani rassi eliitvägi, mille esimestest võõrleegionidest veel mehi puudulike rassitunnuste tõttu välja praagiti,²⁹ sõja teisel poolel suurel määral vaid mittesaksa diviiside kogumiks Relva-SSi väejuhatuse all. See väljendus ka SS-auastmetes: 1942. aastal nimetati mehi leegionärideks (näiteks *Legion-Obersturmführer*), 1943. aasta oktoobrist SS-vabatahtlikeks (*SS-Freiwilliger*) ja 1944. aasta suvest Relva-SS-lasteks (nt *Waffen-Hauptsturmführer der SS*). SS-ruunimärke tohtisid kraenurkadel kanda vaid Bad Tölzi junkrukooli vms SS-sõjakooli lõpetanud mehed. Võõramaalasi ei võetud SSi liikmeks – dokumentides oli näiteks eestlastel SSi liikmenumbri asemel sünniaeg.³⁰

Pärast Eesti mahajätmist 1944. aasta sügisel koondati kõik Saksamaale jõudnud eesti sõjaväelased Neuhammerisse (tänapäeval Świątoszów Poolas), kus 20. eesti SS-diviis uuesti formeeriti.

Miks eestlased algul vabatahtlikena Saksa sõjaväkke ja hiljem ka mobilisatsiooniga kaasa läksid? Tuleb silmas pida järgmisi asjaolusid:

- 1) 1939. aasta septembris kuulutas Eesti end neutraalseks. Ühe või teise sõdiva poolega liitumine olnuks neutraliteedi rikkumine, kui Eesti polnuks okupeeritud;³¹

²⁸ Vt Generaloberst Lindemann an Reichsführer-SS, 19.6.1944, Telegramm, BArch RH 24-54 /171, 113–113p.

²⁹ Siiski otsustasid ka 1944. aasta üldmobilisatsiooni ajal Eestis füüsilised näitajad ja vanus, kas mobiliseeritu saadeti Relva-SSi väljaõppeüksusesse, politseipataljoni või piirikaitserügementi.

³⁰ Toomas Hiio ja Peeter Kaasik, „Estonian units in the Waffen-SS,” – Estonia 1940–1945, 946–949.

³¹ Vabariigi Presidendi otsus nr. 179 1. septembril 1939, Riigi Teataja (RT) nr 73, art 579 (1939). Vt ka Erapooletuse korraldamise seadus, RT nr 99, art 860 (1938).

- 2) riikluse hävitamine ja tsiviilisikute represseerimine sovetliku okupatsiooni ajal häälestas suure osa elanikkonnast antisovetlikult ning paljud olid valmis bolševike vastu võitlema. Eesti iseseisvus loodeti taastada sakslaste toel;
- 3) Saksa okupatsioonivõimude poliitika eeskätt nooremate aastakäikude meeste rakendamisel. Kehtestati üldine töö- ja teenistuskohustus okupeeritud alade elanikele, ülikooli astumise tingimuseks seati eelnev osalemine bolševismivastases võitluses jms;
- 4) tööpuudus – sõjaväkke astuti elatusvahendite hankimiseks. Seda tegid eeskätt endised Eesti kaadrisõjaväelased, peamiselt all-ohvitserid.

Eesti võime vabatahtlikke anda kahanes võrdeliselt Saksa sõjalise edu kahanemisega. Juba esimese varjatud mobilisatsiooniga 1943. a kevadel algas kõrvalehoidmine ja Soome põgenemine, mis muutus eriti massiliseks, kui 1943. a oktoobris kuulutati välja 1925. aastal sündinud kutsealuste väkkekutsumine. 30. jaanuaril 1944 väljakuulutatud mobilisatsiooni toetas oma raadiointervjuus Eesti Vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots.³² Tema üleskutse mõju ei saa mõõta, kuid kindlasti kallutas see inimeste meelsust mobilisatsiooni toetamise suunas. Lõpuks tuleb silmas pida, et mobilisatsioon oli käsk, mille täitmisest kõrvalehoidjat ähvardas karistus.³³ Otsus mobilisatsiooniga mitte kaasa minna pidi olema hoolikalt läbi kaalutud või ideoloogiliselt tugevasti motiveeritud või pidi inimesel olema kindlus mobilisatsioonist tegelikult pääseda.

Eestlased polnud ainus Euroopa rahvas, kes Saksa relvajõudude koosseisus võitlesid. Siin aga tuleb mõista teiste riikide kodanike teistsuguseid valikuid. Eesti, Läti ja Leedu olid esmalt okupeeritud NSVLi poolt ning Saksa väkke astunud leedulased, lätlased ja eestlased võitlesid

³² Intervjuu kokkuvõtte avaldati ajakirjanduses. Vt nt: „Praegune aeg on otsustav Eesti olevikule ja tulevikule: Professor J. Uluotsa jutuajamine praeguse olukorra kohta”, *Postimees* nr 31, 8. veebruar 1944.

³³ 1904.–1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, 30. jaanuar 1944, AT nr 3, art 5, § 4 (1944). Karistamise alusena viidati Eesti sõjaväe kriminaalseadustikule ja otsustajaks määrati sõjaerikohus.

NSVLi, mitte oma riigi vastu – nad võitlesid vaenlase sõjaväes. Teisiti oli see Norra, Taani, Belgia, Hollandi, Prantsusmaa jt vabatahtlike puhul, kes võitlesid kas ideoloogiliselt motiveerituna või ka neile antud lubaduste ajal vaenlase sõjaväes. See oli nende hilisema riigireetmise eest karistamise õiguslik põhjendus. Idaeurooplased ja ka nn Euroopa vabatahtlikud pidid truudust vanduma Saksa relvajõudude ülemjuhatajale Adolf Hitlerile ja nad võitlesid Saksa staapide ja kõrgemate peakorterite alluvuses.³⁴ 20. eesti SS-diviisi staap koosnes peaaegu eranditult sakslastest. Kaitsepataljonide formaalseteks ülemateks olid esialgu saksa politseiohvitserid, hiljem oli iga pataljoni juures saksa sideohvitser koos mõne allohvitseri, alamväelase ja sõjaväeametnikuga.

Kolmanda rühmana eristuvad Saksamaa liitlas- ja marionettriikide sõjaväelased, kelle riigid olid NSVLiga sõjas ja kes võitlesid oma armeeades ja oma väejuhatuste alluvuses. Idarindel sõdisid Soome, Itaalia, Ungari ja Rumeenia armeed ja armeekorpused ning horvaadi ja slovaki diviisid, aga ka hispaanlaste Sinine Diviis.

Kui palju Eesti kodanikke ja elanikke Saksa sõjaväes teenis? Täpset vastust ei ole. Erinevate arvude väljapakkujad ei määratle üldiselt, mida nad peavad Saksa sõjaväeks. Arvestades ühelt poolt eestlastest formeeritud erinevate *Wehrmacht*'i, Relva-SSi ja politsei üksuste hulka ning teiselt poolt sõjaväe ja tsiviil sfääri piiri ähmasust totaalse sõja ajal – pidades silmas nii Omakaitset kui ka mitmesuguseid sõjaväe abiteenistusi –, on erinevate vastuste arv üsna võrdne vastata üritajate arvuga ja kõigil on endale seatud raamides õigus. Kuid needki arvud on vaid hinnangud, sest säilinud on vaid väheste Saksa relvajõudude eesti üksuste nimekirjad. Eri

³⁴ Näiteks eesti kaitsepataljonide liikmete vande tekst: „Käesolevaga kohustun ma vabatahtlikult teenima Saksamaa Eestis asuva armee poolt formeeritavates vabatahtlikes kaitsepataljonides kuni idasõjakäigu lõpuni. Mind on teavitatud Saksamaa hädateenistuskorralduse kehtivusest ja eriti sellest, et minu ja minu perekonna majanduslik heaolu tagatakse selle korralduse alusel. Ma kohustun olema ustav ja kuulekas Saksa Riigi Juhile Adolf Hitlerile ja mulle määratud ülematele ning oma kohustusi südametunnistusega täitma. Mind on teavitatud spionaaži, riigireetmise ja teenistussaladuse hoidmise kohta. Nende kohta seatud määruste mittetäitmisel ootab mind kõige karmim karistus Saksa sõjaõiguse järgi.” (Dienstanweisung für die ethnische Schutzmannsch.-Stamm-Abteilung und die ethnische Pionier-Schutzmannsch.-Abteilung, 28.10.1941, BArch RH 22/255, 128 jj).

eesti üksused eksisteerisid ise ajal, mehed liikusid ühest üksusest teise ja nimekirjade puudumise tõttu ei ole võimalik kokku lugeda, kui palju teenis eesti üksustes erinevaid isikuid. Sõjajärgsel ajal, kui oleks olnud võimalik mälestusi koguda ja tervikpilt enam-vähem taastada, seda ei tehtud, sest Saksa sõjaväes teenimist polnud mõistlik eksponeerida ei idas ega läänes. NSVLi julgeolekuasutusi tervikpilt ei huvitanud – karistamiseks piisas konkreetse isiku seosest Saksa relvajõududega. Nüüdseks aga on juba nii palju aega mööda läinud, et raske on kindlaks teha isegi ohvitseri, rääkimata allohvitseridest ja sõduritest.

Vabatahtlikud eesti üksused

Vabatahtlikke üksusi on võimalik liigitada üksusteks, mida rakendati väljaspool Eestit, ja üksusteks, mis formeeriti Eestis rakendamiseks. Algukest peale polnud Eesti jaoks mõeldud korrapolitsei pataljon Ostland, mis formeeriti Saksamaal, enamik eesti julgestusgruppe/idapataljone ja 1941. aasta varasügisel formeeritud kaitsepataljonid/politseipataljonid³⁵ hiljem antud numbritega 37–42. Eestisse oli plaanis esialgu jätta kaitsepataljonid numbritega 29–35. Koos viimastega formeeritud 36. kaitsepataljon kavandati algusest peale rindepataljoniks.

Eesti vabatahtlikud korrapolitsei pataljonis Ostland

1939.–1940. aasta sügisel ja kevadel lahkus Eestist, Lätist, Leedust ja mõnest teisest Ida-Euroopa riigist saksa vähemus. Neid nimetati ümberasujateks (*Umsiedler*). Nad arvati Saksa kodakondsusse ja nad loobusid senisest kodakondsusest.³⁶ Ümberasumisest erinevatel põhjustel kõrvale

³⁵ Kõik senised kaitsepataljonid – *Schutzmannschafts-Bataillonen* – nimetati politsei-pataljonideks 1943. aasta sügisel. Alljärgnevalt käsitatakse eesti üksuste kontekstis termineid *kaitsepataljon* ja *politseipataljon* samatähenduslikena.

³⁶ Vt Protokoll Eestis asuva saksa rahvusgrupi Saksa Riiki ümberasustamise kohta, ratifitseeritud Vabariigi Presidendi poolt 16. oktoobril 1939, RT: Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega, nr 17, art 29 (1939).

jäänud saksa vähemuse liikmed jäid 1940. aastal Nõukogude okupatsiooni alla ega jäänud repressioonidest puutumata. 1941. aasta 10. jaanuaril sõlmisid NSV Liit ja Saksamaa Riias lepingu niinimetatud järelümberasumise (*Nachumsiedlung*) kohta Lätist ja Eestist, Leedu kohta sõlmiti eraldi leping.³⁷ Saksamaale asus veel tuhandeid sakslasi, kuid koos nendega veel hulk eestlasi, lätlasi, venelasi jt rahvuste esindajaid, kes suutsid tõestada oma saksa päritolu. Ümberasumiskomisjonide sakslastest liikmed ei ajanud selles asjas just juuksekarva lõhki ja sovettidest liikmed ei tundnud kohalikke olusid.³⁸

Järelümberasujad eristati ümberasujateks (*Umsiedler*), kes said Saksa kodakondsuse ja paigutati enamasti endistele Poola aladele, ning põgenikeks (*Flüchtlinge*), kes paigutati esialgu põgenikelaagritesse. Viimaste hulka arvati enamik mittede sakslasi.³⁹ Ümber- ja järelümberasumisega läks Saksamaale teiste hulgas vähemalt 56 kaadriohvitseri.⁴⁰ Osa mehi oli juba Nõukogude julgeoleku poolt arreteeritud, nemad vabastati ja saadeti Saksamaale. Ilmar Raamoti mälestuste järgi oli 1941. a suvel pataljoni Ostland õppelaagris 68 eesti ohvitseri.⁴¹ Tema arvestas ka reservohvitseri.

Kui algas sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel, teatas hulk põgenikelaagrites olnud lätlastest ja eestlastest järelümberasujaid oma valmisolekust sõtta minna. Loodeti osaleda oma kodumaa vabastamises ning samuti, et vabatahtlik võitlus bolševike vastu soodustab kodumaale taga-

³⁷ Dokument 285, „Vereinbarung zwischen der Deutschen Reichsregierung und der Regierung der UdSSR über die Umsiedlung von Reichsdeutschen und Volksdeutschen aus dem Gebieten der Lettischen und Estnischen Sozialistischen Sowjetrepubliken in das Deutsche Reich vom 10. Januar 1941,“ – Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber (Neumünster: K. Wachholtz, 1972), 545–577.

³⁸ Vt Dokument 207, „Eckert, Bericht über den bisherigen Verlauf der Umsiedlung in Lettland und Estland,“ *ibid.*, 315–322.

³⁹ Dokumenten 202–206, *ibid.*, 303–314.

⁴⁰ Rein Helme, „Baltisakslastest ohvitserid Eesti kaitseväes,“ – Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnarhiivis toimunud konverentsi ettekanded, koost Sirje Kivimäe (Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnarhiiv, 2000), 49–50.

⁴¹ Luule Rand, „The resettlement of German Minority from Estonia 1939–1941,“ – Estonia 1940–1945, 38–43; Ilmar Raamot, Mälestused, 2. osa (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991), 243.

sipääsemist (ümberasujate tagasipöördumine ei olnud ette nähtud ka pärast Balti riikide vallutamist).⁴² Alates 6. juulist 1941 koondati eesti vabatahtlikud Berliini-lähedasse Stahnsdorfi õppelaagrisse, et nad välja õpetada ja korrapolitsei (*Ordnungspolizei*)⁴³ pataljonina idarindele saata. Hiljem suunati samasse ka lätlased ning mõne aja pärast paigutati pataljon Frankfurti Oderi ääres. Pataljonis oli kaks eesti kompaniid ja üks läti kompanii. Pataljoniülem oli läti kolonel Herberts Brašnevics (Braschnewitz, 1892–1969), kes oli ühtlasi läti kompanii ülem. Kahekompaniilise eesti poolpataljoni ülem oli augustist novembrini 1941 major Henn Sarmiste.⁴⁴

1941. a augustist oktoobrini oli pataljoni ametlik nimetus politsei-reservpataljon Ostland, alates oktoobrist 33. reservpolitseipataljon. Mõnikord on pataljoni nimetatud ka politseipataljoniks Kiev. 10. oktoobril 1941 saadeti pataljon Ukrainasse ja jaotati seal kompaniide kaupa eri üksuste operatiivalluvusse. Eestlaste 2. kompanii oli Dneprogressi hüdroelektrijaama juures (ülem kapten Paul Laamann, hiljem leitnant Rudolf Steinpick), 3. kompanii (ülem kapten Hugo Siim) tegutses kuni 1942. a veebruarini Kiievi lähistel saksa 304. reservpolitseipataljoni alluvuses ning määrati siis Kiievisse politseiteenistusse. Ostlandi pataljonis oli palju kõrgharidusega mehi, keda komandeeriti *Sonderführer*'itena teiste väeosade ja asutuste juurde või vene keele tõlkideks.⁴⁵

⁴² Dokument 214, „Himmler. Anordnung 43/AS: Einteilung der Flüchtlinge aus Estland und Lettland. 4. August 1941“, Diktierte Option, 333–334.

⁴³ Korrapolitsei oli Saksa üleriigiline politsei, mis linnades tegutses kaitsepolitsei (*Schutzpolizei*) ja maapiirkondades sandarmeeria (*Gendarmerie*, mitte segi ajada sõjaväepolitsei – välisandarmeeriaga). Korrapolitsei oli sõjaväestatud organisatsioon ning II maailmasõjas võitlesid *Wehrmacht*'i ja Relva-SSi üksuste kõrval ka politsei- ja reservpolitseipataljonid. Politseiuksuste ülesanne oli põhiliselt tagala julgestamine ja võitlus partisanidega, kuid neid rakendati ka rindel. 1930. aastate lõpul liideti Saksamaal riiklikud julgeolekuasutused NSDAP julgeolekuasutustega (SS ja SD). Seejärel moodustas korrapolitsei ühe SSi peameteist (*Hauptamt der Ordnungspolizei*).

⁴⁴ Aastani 1935 Heinrich Stunde (1897–1947). Enne Saksamaale siirdumist teenis Eesti õhukaitses suurtükiväegrupis. Arreteeriti 1945 NSVLi julgeoleku poolt ja lasti maha.

⁴⁵ Avdy Anderson, „Eesti vabatahtlikud Ukrainas ja Kiievis,“ Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 6. kd, Surutud vastu sein, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1958), 92–93; Raamot, 240–253, 279–287; Henn Sarmiste NKGB uurimistoimik, Eesti Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF) 129SM.1.28548.

1942. a septembris, kui hakati formeerima Eesti SS-Leegioni, taotles SSi peamet pataljoni eestlaste saatmist leegioni. Kuid veel detsembris pidi Himmler isiklikult helistama Ukraina kõrgemale SSi ja politseijuhile Hans-Adolf Prützmannile ning paluma tal Ostlandi 421 eestlasest 350 kohe leegioni saata. Ostlandi mehed jõudsid Debica õppelaagrisse 1942. aasta detsembrist 1943. aasta märtsini, aga ka hiljem.⁴⁶ Kui palju eestlasi Ostlandi pataljonist läbi käis, pole teada.

Eesti julgestusgruppid/idapataljonid

Formeerimise ajendid ja üldised juhtnõbrid

13. augustil 1941 kirjutas 4. tankiarmee kindralstaabi ülem kolonel Walter Charles de Beaulieu väegrupi Nord ülemjuhatusesele, et *Einsatzgruppe A* juhataja Walter Stahlecker on teinud ettepaneku formeerida lätlastest erikomandod ja vabatahtlike pataljonid võitluseks partisanide vastu. Ilmselt pidas Himmler oma ülalpool viidatud 25. juuli kirjas samuti silmas Stahleckeri kogemusi lätlastega. Kolonel de Beaulieu toetas ettepanekut, sest partisanide tegevus muutuvat Saksa vägede edasitungil järjest aktiivsemaks ning lätlaste rakendamine vähendaks nii rindeüksuste kui ka tagalat julgestava 285. julgestusdiviisi koormust. Kolme päeva pärast küsis väegrupi Nord kindralstaabi ülem kindralleitnant Kurt Brennecke OKH operatiivosakonnalt, kas eesti ja läti üksuste ajutine [originaali rõhutus] formeerimine on välispoliitiliselt võimalik. Ta lisas, et eestlaste ja lätlaste rakendamine võimaldaks vabastada Saksa väed tagala puhastamise ja partisanivastase võitluse ülesannetest.⁴⁷ See kirjavahetus võib

⁴⁶ SS-Gruppenführer Berger an den Reichsführer-SS, 3.9.1942; Persönlicher Stab des Reichsführers-SS an SS-Gruppenführer Berger, 10.9.1942; Himmler an SS-Obergruppenführer Prützmann, 8.12.1942, kõik BArch NS 19/382; Estnische SS-Legion, Regiments-Tagesbefehl Nr. 10, 30.12.1942, ERA R-67.2.1, 20; Regiments-Tagesbefehl Nr. 5/43, 17.1.1943; Regiments-Sonderbefehl Nr. 7/43, 27.1.1943; Regiments-Tagesbefehle 10 ja 11 /43, 29.1. ja 4.2.1943, ERA R-67.2.2, 10, 14, 18, 20.

⁴⁷ Kommando der Panzergruppe 4 an der Chef des Generalstabes an Heeresgruppe Nord, 13.8.1941; Der Chef des Generalstabes dem O.K.H./Op.Ab. 16.8.1941 (Entwurf), mõlemad BArch RH 19-III/492, 285, 284.

osutada alanud konkurentsile SSi ja politsei ning maaväe vahel inimresursi pärast okupeeritud aladel – oma haldusalas oli Himmler kohalike rakendamise juba kolm nädalat varem positiivselt otsustanud.

12. augustil 1941 oli Tartu ülikooli rektori kt Edgar Kant saatnud „kõrgeimale väejuhatusesele” kirja ning osutanud eesti rahva ja ennekõike eesti noorte meeste valmisolekule võidelda bolševike vastu. Ta tegi ettepaneku moodustada eesti üksusi, mis võitleksid rindel Saksa poolel. 18. armee kindralstaabi ülem kolonel Wilhelm Hasse edastas kirja väegrupi Nord ülemjuhatusesele ja kirjutas kaaskirjas, et arvestades vallutatud alade suurust ja vajadust nende kiire rahustamise järele toetab 18. armee Kanti ettepanekut. Ta lisas, et ei ole 18. armee pädevuses otsustada, kas eestlastest moodustatakse eraldi üksused või antakse neile võimalus võidelda Saksa üksuste koosseisus. „Juhin igal juhul tähelepanu, et paljud eesti vabatahtlikud on osutanud lahinguüksustele väärtuslikku abi luure- ja julgestusülesannete täitmisel nii rindel kui ka tagalas. Väga tihti on eesti vabatahtlikud rõhutanud oma soovi osaleda võitluses. Samuti teatavad paljud eestlased iga päev soovist astuda Saksa relvajõudude teenistusse,” lõpetas ta oma kirja.⁴⁸

Oma vabatahtlikkuse põhjustest on kirjutanud julgestusgruppide endised liikmed.

Aleksei Järvela: „Aastapikkune kommunismi kogemus oli teinud meie rahva kaitsevõimetuks, röövides meilt nii relvad kui ka varustuse. Ei jäänud teist võimalust, kui astuda major Vase formeeritavasse pataljoni, et saada relvad ja varustus võitluse jätkamiseks stalinliku vägivalda vastu.”

Harry Abel: „Silme ees seisid 1940. ja 1941. a koletud pildid Eesti Vabariigi annekteerimisest, Punaarmee jõhkrast sissemarsist ja meie rahvusliku kaitseväge hävitamisest, süütute inimeste Siberisse küüditamisest ning kõikjale jõudvatest tapatalgutest. Siis me tundsim, et kõik need kuriteod vajasisid kiiret kättemaksu.”

⁴⁸ Stellvertretender Rektor der Universität Tartu Prof. Edgar Kant an die Oberste Heeresleitung, 12.8.1941, BArch RH 19-III/492, 283, 282.

Guido Reinvald: „Sõjaväkke astuma innustas meid võigas pilt mõrvatutest ühishauas. Kuna elavalt oli meeles ka küüditamine, mõistsime lõplikult, kellega tegemist, ja tahtsime kaasa aidata Eesti vabastamisele. Oli veel teine põhjus. Mitmed meist tahtsid astuda ülikooli, ka mina. [...] Ülikooli astujaile oli tookord seatud tingimus: enne tuli teenida aasta sõjaväes või Omakaitstes. Isa soovitas meil minna sõjaväkke. Esiteks see pärast, et läheme välja kodumaa vabastamise eest. Teiseks: sõjaajal teenitud aasta arvestatakse kahekordselt.”

Heino Rass: „Pärast seda, mida nõukogude võim meie maal korda saatis, olime valmis liituma kas või vanakuradi endaga, peaasi, et saaksime relvi ja võimaluse luua eesti sõduritest koosnevaid üksusi.”

Albert Poopuu: „Teenisin Eesti kaitseväes aega,⁴⁹ kui sõda algas. Olime Petseri laagris. Meid sõidutati kohe Venemaale, Staraja Russasse ja hiljem Porhovi alla. Seal lasime viie poisiga jalga Eestimaa poole. Kuid Eestisse me ei jõudnud. Kohalikud elanikud, venelased, andsid meid sakslastele välja. Meid viidi Saksamaale Königsbergi lähedale vangilaagrisse.⁵⁰ Oktoobri alguses viidi laagrist kolm eesti ohvitseri ja kolm allohvitseri Eestisse Narva. Seal moodustas kapten [Oskar] Puusepp eesti kompaniid. Tema nõudis meid laagrist välja. Meile anti kohe saksa vorm selga ja pandi 185. julgestusgruppi teenima.”⁵¹

Vastuseks kolonel Hasse 18. augusti kirjale andis kindralleitnant Brennecke 25. augustil eesti üksuste formeerimise eeskirjad, mis annavad aimu ka üldpoliitilistest kaalutlustest: „Mittesoovitava poliitilise arengu välistamiseks tuleb eestlaste osalemine võitluses bolševismi vastu kõne alla ainult julgestusdiviiside ülesannete raames. Eesti vabatahtlike võt-

⁴⁹ Kirjutaja pidas silmas Punaarmee 22. eesti territoriaalset laskurkorpust – Eesti sõjaväkke kutsutud ajateenijaid pärast Eesti okupeerimist ja Eesti sõjaväe ümberkorraldamist koju ei lastud.

⁵⁰ Eestlasi hoiti Königsbergi lähedal Stablacki (tänapäeval Dolgorukovo) aedlinnas asunud sõjavangilaagris.

⁵¹ „Aleksi Järvela 181/3,” „Harry Abel 182/5, 659/5,” „Guido Reinvald 182/8,” „Heino Rass 185/22, 658/4,” „Albert Poopuu 660/18,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 51–52, 59–60, 107–108, 268, 276.

mine saksa üksustesse on keelatud. Kui seni on teisiti toimitud, tuleb rakendatud abinõud tühistada. [---] Nendel meetmetel ei ole mingisugust mõju Eesti ruumi poliitilise korralduse lõplikule reguleerimisele.”⁵²

25. novembril 1941 reguleeris OKH *Wehrmacht'*ile operatiivselt allutatud leedu, läti ja eesti kaitsepataljonide ning *Wehrmacht'*ile alluvate julgestusgruppide staatuse ja nimetused:

„1. 16. ja 18. armee ning väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja formeeritud leedu, läti ja eesti üksused tuleb personali-, kohtualluvuse ja distsiplinaarküsimustes allutada kui abipolitseiüksused väegrupi Nord kõrgemale SSi ja politseijuhile. Operatiivselt ja hooldusküsimustes alluvad need nagu seni armeedele või väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale.

2. Abipolitseiüksused kannavad armeede juures nimetust *Sicherungs-Abteilungen* (julgestusgrupid) ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja juures [originaali rõhutused] *Schutzmannschaftsabteilungen* (kaitsepataljonid) või *Schutzmannschaft*, kui nad on rakendatud politsei- või vahiteenistusse. Eristamaks julgestusgruppe ja kaitsepataljone, lisatakse rahvuslik päritolu ja number või formeerimise koht, näiteks *Estnische Sicherungs-Abteilung 181* või *Estnische Schutzmannschafts-Abteilung Dorpat*. Sõjalised nimetused, nagu pataljon, kompanii jne, on keelatud.”⁵³

Partisaniliikumine sundis OKHd otsima reserve uute julgestusüksuste komplekteerimiseks. „Ilma Saksa tugipersonalita sadakonnad”⁵⁴ ja „Saksa tugipersonaliga ratsasadakonnad”, nagu OKH nimetas vastavalt eestlastest, lätlastest ja leedulastest formeeritud julgestusüksusi ning peamiselt kasakatest ja ukrainlastest sõjavangidest formeeritud ratsaeskadrome, olid end positiivselt näidanud. 9. jaanuaril 1942 käskis OKH formeerida uusi sadakondi usaldusväärsetest nõukogude korra vastu vaenulikult

⁵² Der Chef des Generalstabes, Aufstellung estnischer Truppenteile, 25.8.1941, BArch RH 19-III/492, 280–281.

⁵³ OKH an Heeresgruppe Nord, 25.11.1941, BArch RH 19-III/492, 274.

⁵⁴ *Hundertschaft*, kompanii asemel kasutatud termin.

meelestatud sõjavangidest ja tsiviilelanikest. 11. jaanuaril 1942 teatas OKH, et kaalub kuni rügemendisuuruste üksuste moodustamist võimalikult väikese saksa tugipersonaliga ning palus väegruppe teavitada oma võimalustest (s.o relvade, varustuse ja saksa tugipersonali olemasolu) selliseid üksusi formeerida ning ühtlasi hinnata võimalusi kohalike elanike ja sõjavangide rakendamiseks väegrupi võimualal.⁵⁵

Ka 18. armee ülemjuhatus käskis formeerida 16 sadakonnaga julgestusrügemendi. Esmalt tuli formeerida neli eesti sadakonda Narvas 186. eesti ja neli [ingeri]soome sadakonda Gorjes Volossovo lähedal 187. soome julgestusgrupina.⁵⁶ OKH initsiatiiv pörkas *Wehrmacht*'i ülemjuhataja Adolf Hitleri vastuseisule. 10. veebruaril 1942 peatas ta baltlaste ja ukrainlaste värbamise: „Füürer on otsustanud, et tuleb loobuda Ukraina ja Balti väekoondiste edasisest formeerimisest lahinguvõimeliseks üksusteks, mis on ette nähtud julgestus- ja rindeoperatsioonideks. Uute üksuste värbamine, mis riigikomissariaatides on lubatud vaid SSi riigifüüreri loal, ei tohi väljuda elanike kohalikesse politseiüksustesse kutsumise raamidest.” Põhjuseks olid ukrainlaste ja baltlaste igapäevased märgu- ja palvekirjad Hitlerile, milles peaaegu alati sisaldus soov osaleda bolševismivastases võitluses niipea kui võimalik. OKW soovitas edaspidi sellistele kirjadele vastata: „Vajadus sõjalise abi järele puudub. Ühisele eesmärgile ja sõjalistele huvidele on kasulikum, kui võitlusvalmis jõud astuvad korrakaitse- või julgestusteenistusse okupeeritud aladel. Seepärast on *Führer* ja Kõrgeim Ülemjuhataja otsustanud, et need jõud koondatakse *Reichsführer*-SSi juhtimise alla.”⁵⁷

Esile tõusid teistegi võimuharude huvid: tsiviilokupatsiooni- valitsuse riigi- ja kindralkomissarid ei toetanud sõjaväe värbamisi oma territooriumil, sest parimas eas kvalifitseeritud tööjõudu ei jätkunud. Ka SSi ja politseisüsteem vajab järjest rohkem mehi. Peagi algas eesti ja läti

⁵⁵ I. A. gez. Paulus, an die Oberkdos. der Heeresgruppen, die A.O.K. 9. 1.1942; Fernschreiben an H.Gr.Nord, 11.1.1942, 22.30, BArch RH 19-III/492, 270–272.

⁵⁶ Generalleutnant von Tiedemann, Aufstellung von estn. Sich. Abteilungen für A.O.K, 18. 2.2.1942, BArch RH 26-207/14a.

⁵⁷ Fernschreiben SSD an Heeresgruppe Nord, 10/2 21.30; I. A. gez. Freiherr v. Buttler, Anträge von Ukrainern und Balten auf Einstellung in die Deutsche Wehrmacht, 23.2.1942, mõlemad BArch RH 19-III/492, 269, 273.

vabatahtlike värbamine SS-leegionidesse. 30. märtsil 1942 kirjutab Eesti-maa kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale ja sõjaväe välikomandantidele Eestis, mereväe juhatajale Ostlandi riigikomissariaadis, SSi ja politseijuhtidele, Julgeolekupolitsei ja SD ülemale, riigiraudtee ja riigiposti esindajatele, organisatsioonile Todt ning Eesti Omavalitsusele, protesteerides erinevate värbamisaktioonide vastu Eestis. Ta kirjutab, et Eestist värvatakse mehi kaitsepataljonidesse, SS-üksustesse, piirivalvesse, julgeolekupolitseisse, piiriomakaitseesse, Riigi Töteenistusse, organisatsiooni Todt vahikomandodesse, objektide valvesse ja autotranspordiettevõttesse. „[---] Arvestades asjaolu, et bolševikud küüditasid märgatava osa töövõimelistest meestest, mille tõttu maa tootmisvõime on tugevasti kannatanud, näen end olevat õigustatud üksikud värbamised keelata või neid ajutiselt piirata. Kui maa peab ka edaspidi täitma sõjaväe ja elanikkonna toitmise ülesannet, mõjub jätkuv tööjõu äraviimine laastavalt eelkõige põllumajandusele ja mõjutab tundavalt rinde olukorda. [---]”⁵⁸

24. märtsil 1942 andis OKH kindralstaabi ülem kindralooberst Franz Halder väegruppidele juhtnõõrid okupeeritud idaalade elanikest julgestusüksuste formeerimise kohta. Väegruppidel keelati uute julgestusüksuste formeerimine kohalikest elanikest, välja arvatud krimmitatarlased; lubati jätkata ka Kaukaasia muhameedlaste, turkestani, georgia ja armeenia leegionide värbamist. Olemasolevad üksused võisid alles jääda ja neid lubati ka täiendada, kuid nad ei tohtinud olla suuremad kui pataljon. Julgestusüksuste formeerimine okupeeritud idaalade elanikest oli lubatud ainult riigikomissariaatides SSi riigifüüreri korraldusel. Kui rindel tekkis vajadus uute üksuste järele, tuli neid taotleda Himmlerilt.⁵⁹

17. aprillil 1942 teatas OKH väegruppidele, armeedele ja tanki-armeedele ning väegruppide tagalajuhatajatele, et OKW otsusel tuleb okupeeritud alade elanikest moodustatud üksusi, mis osalevad relvastatud võitluses bolševismi vastu, käsitada kui sõjaväge (*Truppe*). 26. mail 1942 andis OKH eeskirjad välismaa vabatahtlike väekoondiste liikmetele

⁵⁸ Litzmann, der Generalkommissar in Reval, 30.III.42 Nr. 5669, ERA R-65.1.2, 27.

⁵⁹ I. A. Halder, an die Oberkdos. der Heeresgruppen, Aufstellung von Kampf- und Sicherungsverbänden aus Landeseinwohnern im Osten, 24.3.1942, BArch RH 19-III/492, 267–268.

auastmete andmise, ametikohtadele määramise, ülendamise, degradeerimise jms kohta. *Wehrmacht*'i alluvuses formeeritud vabatahtlike üksuste liikmetel varem sõjaväelisi auastmeid ei olnud.⁶⁰

Väegrupi Nord vabatahtlike üksuste koosseis ja nomenklatuur

Eesti, läti ja leedu julgestusgrupid ning idapataljonid Saksa armees erinesid oma koosseisu poolest nii venelastest, valgevenelastest ja ukrainlastest kui ka türgi-tatari rahvastest moodustatud pataljonidest. Baltlaste pataljonides oli saksa personali vähem. Seda põhjendati eeskätt baltlaste parema saksa keele oskusega. Baltlasi peeti ka usaldusväärsemaks ja nende haridustase oli kõrgem. Alljärgnev tabel esitab eesti julgestusgruppide isikkoosseisu 1942. a kevadel.

Tabel 1. Eesti julgestusgruppide isikkoosseis 1. mail 1942⁶¹

	Julgestusgrupid						Tagavara- väljaõppe- pataljon	Kokku
	181.	182.	183.	184.	185.	186.		
Ohvitserid	18	20	23	18	18	14	13	124
Allohviterid	65	92	116	88	88	42	52	543
Sõdurid	482	608	699	544	532	195	265	3325
+ sakslased								
Allohviterid	3	1	1	2	1	1	2	11
Sõdurid	7	8	8	9	5	5	5	47
Kokku	575	729	847	661	644	257	337	4050

Tüüpkoosseisust hoolimata erines meeste arv pataljoniti: 183. julgestusgrupile allus üks sadakond rohkem ning 186. julgestusgruppi ei komp-

⁶⁰ I. A. Müller an die Heeresgruppen, Armeen und Panzerarmeen im Osten, die Befehlshaber Heeresgebiet Nord, Mitte, Süd, Strafrechtspflege, 17.4.1942; Bestimmungen über Stellenbesetzung, Beförderung, Rangverlust und Dienstgradherabsetzung für ausl. Freiw. Verbände, 26.5.1942, mõlemad BArch RH 19-III/492, 266, 257.

⁶¹ Kdt. r. a. 583, Stärkemeldungen der estnischen Sicherungsgruppen, 7.5.42, BArch RH 23/278.

lekteeritud täielikult. Erinevalt slaavi idapataljonidest ja türgi-tatari pataljonidest ei olnud balti rahvaste pataljonide koosseisus ühtegi saksa ohvitseri. Saksa sideohvitser komandeeriti pataljoni üksusest, millele pataljon operatiivselt allus, ja ta ei kuulunud pataljoni koosseisu.

Edaspidi tuli Saksa väejuhatusel kasutada järjest rohkem nii sõjavangidest kui ka okupeeritud alade elanikest formeeritud erineva otstarbega väeosi. Skeemid nr 1 ja 2 esitavad väegrupile Nord (s.o *Wehrmacht*'ile) administratiivselt allunud idaüksused 1942. aasta oktoobris ja 1943. aasta septembris. Tuleb silmas pidada, et väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale ja kolmele julgestusdiviisile allus operatiivselt veel hulk SSi ja politsei alluvuses olnud kaitsepataljone jt üksusi, mida alljärgnevad tabelid ei kajasta ja millest tuleb juttu kaitsepataljonide peatükis.

Skeemidelt on näha, et kui 1942. aastal allusid väegrupile Nord vaid eestlaste, lätlaste, leedulaste pataljonid-kompaniid ning idaslaavi sõjavangidest formeeritud idapataljonid ja ratsaväeüksused, mida põhiliselt rakendati vahiteenistuseks ja võitluseks partisanide vastu, siis 1943. aasta sügisel oli pilt juba kirevam. Esiteks oli alanud niinimetatud Pantriliini (*Panther-Linie*) väljaehitamine ja selleks oli siia toodud hulk ehitusüksusi. Teiseks oli alanud eestlaste ja lätlaste üleviimine *Wehrmacht*'i alluvusest Relva-SSi alluvusse ning nende väljavahetamine põhjakaukaaslaste, armeenlaste jt vastu. 1943. a sügise seisuga kajastav skeem 2 on ekslik selles mõttes, et ehkki eesti idapataljonid olid suvel formaalselt allutatud Relva-SSile, polnud Relva-SS neid vastu võtnud ja pataljonid paiknesid oma endistes asukohtades. Kolmandaks sagesid 1943. aasta sügisel juhtumid, kus venelastest ja kasakatest formeeritud pataljonid tõtsid oma ülemate vastu mässu või läksid koguni partisanide poole üle. 1943. aasta sügisel suunas Saksa väejuhatus need pataljonid järk-järgult läänernerindele. Ingerisoomlaste pataljon saadeti Soome.⁶²

Tagasihoidliku arvestuse järgi (üks kompanii ≈ 100 meest) allus sel ajal väegrupile Nord kokku vähemalt 20 000 eestlast, lätlast, leedulast ja NSVLi rahvaste liiget.

⁶² Heeresgruppe Nord an A.O.K. 16, A.O.K. 18, Befh. H. Geb. Nord, 24.9.1943; der Chef des Generalstabes der AOK 18 dem Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 26.9.1943, mõlemad BArch RH 19-III/252, 14, 16.

Julgestusgruppide formeerimine

18. armee ülemjuhataja kindraloberst Georg von Kuchler andis 21. augustil 1941 oma tagalakomandandile kindralmajor Hans Knuthile korralduse formeerida kolm eesti julgestusgruppi (nr 181, 182, 183; esimesed numbrid viitasid 18. armeele). Julgestusgruppide ülesandeks määrati järelevo julgestamine ja rajatiste (s.o peamiselt sildade) valve teedel ja raudteedel ning armee tagala puhastamine punaarmeelestest ja partisanidest. Värvati ainult vabatahtlikke, kellega sõlmiti aastased teenistuslepingud. Julgestusgruppid allusid administratiivselt 18. armee tagalakomandandile, operatiivselt aga selle diviisi ülemale, kelle tegutsemispiirkondad suunati. Julgestusgruppide ülemad pidid oskama saksa keelt, igas kompaniis pidi olema vähemalt üks saksa keele tõlk. Meeskond relvastati Punaarmee trofeerelvadega. Mehed kandsid *Wehrmacht*'i mundrit ilma Saksa riigitunnuse (*Hoheitsabzeichen*) ja eraldusmärkideta kraelõkmetel ning vasakul käisel linti kirjava „*Deutsche Wehrmacht*”.

Julgestusgrupis oli neli laskurkompaniid. Staabis oli 5 ohvitseri: pataljoniülem, arst, adjutant, käsundusohvitser ja asearst ning 2 sõjaväeametnikku (laekur ja relvur). Staabikompaniis oli 16 allohvitseri ja 56 sõdurit, laskurkompaniis oli 3 laskurrühma ja raskekuulipildujarühm. Kompaniis oli 191 meest: 4 ohvitseri (kompaniiülem ja 3 rühmaülemat, raskekuulipildujarühma ülem oli kaadriallohvitser), 26 allohvitseri ja 161 sõdurit. Seega oli julgestusgrupi täiskosseisus ligi 800 meest. Palka maksti esialgu rublades ja see oli kolmeosaline: astmepalk, sõjatasu, mis abieluinimestel oli suurem kui vallalistel, ja rindelisa, mis oli ühesuurune sõltumata auastmest.⁶³

⁶³ Sõduri palk oli 375 (astmepalk) + 600 (abieluinimestel 900, sõjatasu) + 10 rubla päevas (rindelisa). Rühmaülem teenis 750 + 1450 (2100) + 10, kompaniiülem 1200 + 3400 (4300) + 10, pataljoniülem 1350 + 4000 (5200) + 10 rubla. 1942. aasta veebruaris, kui kuulutati välja 186. julgestusgrupi värbamine, oli palk juba idamarkades ja selle struktuur teistsugune: sõduri astmepalk oli 72 marka, lisandus sõjatasu 45 marka ja abieluinimestele veel 30 marka. Rühmaülem teenis 105 + 75 (+ 45), kompaniiülem 144 + 90 (+ 45) ja pataljoniülem 174 + 120 (+ 45) marka koos (Kuchler, der Oberbefehlshaber, Aufstellung von estnischen Sicherungs-Batl. für Russland, 21.8.1941, ERA R-358.2.1, 2–3, eestikeelne versioon vt ERA 1962.1.164, 21; Tiedemann, Aufstellung von estn. Sich.Abteilungen für A.O.K. 18, 2.2.1942, BArch RH 26-207/14a).

Eesti Omakaitse juhatuse üleskutse julgestuspataljonidesse astumiseks avaldas Postimees laupäeval, 23. augustil 1941: „Suur-Saksa Sõjaväe Ülemjuhatus korraldusel on lubatud formeerida eesti rahvusväeosad lõplikuks võitluseks kommunismi vastu. Eesti väeosade ülesanne on võidelda ja julgestada rinde tagalas, s.o. punaste röövjõukude hävitamine ja rindetagune julgestusteenistus, Nõukogude Venemaal rajoones, mis suunduvad meie piirilt idasse. Meie rahvuse idapiir on alati olnud meie õnnetus. Nüüd tuleb see hädaoht jäädavalt kahjutuks teha. Kõik eesti mehed, tulgem võitluseks kokku! Teile on lubatud võitlusest osa võtta! Teile on lubatud võidurikka Saksa sõjaväe varustus ja palgaline tasu nagu Saksa sõjaväes, mis iseenesest on kõrge. Teenistuse kestus 1 aasta. Tulgu tugevad ja terved mehed keskmiselt 18–45 aasta vanuses. Registreerige end Tartus, Põltsamaal, Viljandis, Paides, Türil ja Rakveres Omakaitse staapides kuni 24. aug. õhtuni.”⁶⁴

Julgestusgruppide sadakondade numeratsioon oli järgnev. Tartus formeeriti sadakonnad 1.–4. (181. julgestusgrupp); Tartu, Viljandi ja Põltsamaa meestest 5.–8. (182.), Pärnu- ja Järvamaa meestest 9.–12. (183.), Virumaa ja Narva meestest 14.–16. ja 18. (184.) ning Tallinna meestest 19.–22. (185.). Narvas formeeritavasse 186. julgestusgruppi nähti ette sadakonnad 23.–26., kuid kevadeks oli formeeritud vaid kaks sadakonda. 13. ja 17. sadakond tegutsesid iseseisvalt.⁶⁵ Tagavarapataljon asus Narva kindluses.

181. julgestusgrupi formeeris major August Vask. 12. septembril kinnitas ta pataljoni koosseisu: peale tema enda ja nelja staabiohvitseri oli kompaniides vastavalt 191, 189, 190 ja 190 meest. Staabikompaniid ei olnud.⁶⁶ 14. märtsil 1942 läks major Vask puhkusele ja määras oma asendajaks 1. kompanii ülema kapten Riho Piirsalu. Major Vask ei pöördunud pataljoni tagasi ja oli alates 1. maist 1942 tagavarapataljoni nimekirjas. 27. maist 1942 nimetati uueks ülemaks kapten Paul Paas, kes aga juba 10. juunil määrati 183. julgestusgrupi 17. sadakonna ülemaks. 18. juunist 1942 oli ülem major Julius Ellandi. Ka major Ellandi lahkus

⁶⁴ „Üleskutse,” Postimees nr 32, 23. august 1941.

⁶⁵ Eesti idapataljonid Idarindel, 18–34, 53–58, 157–171, 225–240, 265–267, 408–409.

⁶⁶ Julgestusgrupi nr 181 käskkiri nr 12, 12.9.1941, ERA R-75.1.1, 1–8; „Eesti Julgestusgrupp nr 181,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 21–31.

peagi pataljoniülema kohalt. Nagu ka major Vask, läks ta ära erimeel-
suste tõttu Saksa üksuste ülematega, millele julgestusgrupp operatiivselt
allus.⁶⁷ 1942. a juunis oli julgestusgrupi staabis ülem ja 3 ohvitseri, esime-
ses sadakonnas 144, teises sadakonnas 141, kolmandas sadakonnas 139 ja
neljandas sadakonnas 127 meest.⁶⁸

182. julgestusgrupi formeeris kapten Richard Tammemägi, varasem
Omakaitse staabiülem, 1941. a augusti lõpus Tartus (staap ja 5. sadakond),
Viljandis (6. ja 7. sadakond) ja Põltsamaal (8. sadakond).⁶⁹ **183. julges-
tusgrupi** formeeris 1941. a augustis kolonelleitnant Hermann Stockeby.
9., 10. ja 11. sadakond formeeriti Pärnus, 12. sadakond Paides. Alguses
oli julgestusgrupi ülem kolonelleitnant Stockeby, seejärel oli ülema kt
leitnant Evald Ant. 1941. a detsembris määrati ülemaks major Heinrich
Ellram. Pataljonile allutati ka 17. sadakond, mille ülem oli kapten Paul
Paas.⁷⁰ **184. julgestusgrupp** formeeriti 1941. a augustis Rakveres. Staap ja
14. sadakond moodustati Rakvere, 15. ja 16. sadakond Lüganuse ja Püssi
ning 18. sadakond Narva vabatahtlikest. Formaalselt kuulusid 184. julges-
tusgruppi ka 13. ja 17. sadakond, mis tegutsesid iseseisvalt. 13. sadakond
suunati 16. armee tagalakomandandi käsutusse Staraja Russa piirkonda
(vt allpool: 657. eesti idakompanii), 17. sadakond allutati 183. julgestus-
grupile. Julgestusgrupp formeeriti rannakaitseks Aseri-Ontika lõigus ja
esimesena formeeritud 14. sadakond sinna saadeti. Septembris saa-
deti mehed aga Venemaale. Nende asemele, kes olid nõus teenima ainult
Eestis, värvati uued. Julgestusgrupi ülemaks nimetati 1. oktoobril 1941
senine 14. sadakonna ülem major Heinrich Ellram. 1942. aasta jaanuarist
oli 14. sadakonna ülem kapten Georg Sooden.⁷¹ **185. julgestusgrupp** for-
meeriti 1941. aasta sügisel Tartus 181. julgestusgrupist üle jäänud kahest
sadakonnast ja kahest Tallinnas värvatud sadakonnast. Ülem oli major

⁶⁷ Julgestusgrupi nr 181 käskkirjad nr 30, 63, 70, 76 ja 92, 22.3., 27.5., 10.6., 19.6. ja 15.7.1942, ERA R-75.1.1, 85, 129–130, 137, 142–152, 170; „Eesti Julgestusgrupp nr 181,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 21–31.

⁶⁸ Julgestusgrupi nr 181 käskkirjad nr 65 ja 76, 30.5. ja 19.6.1942, ERA R-75.1.1, 132, 142–152.

⁶⁹ „Eesti Julgestusgrupp nr 182,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 53–58.

⁷⁰ Ülo Tamre, „Eesti julgestuspataljon nr 183,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 157–169.

⁷¹ „Eesti julgestusgrupp nr 184, hiljem idapataljon nr 660, veelgi hiljem Eesti pataljon 660,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 225–229.

Julius Ellandi, hiljem major Oskar Hansen, 1942. a kevadel kapten Artur Asu. 21. sadakonna ülem oli leitnant Enn Väljak.⁷² **186. julgestusgrupi** värbamist alustati 1942. a veebruaris formeeritava julgestusrügemendi jaoks (vt eespool). Esialgu määrati grupi koosseisu kaks abipolitsei-kompaniid, mis olid Narva-Jõesuus. Kui rügemendi formeerimine katkestati, anti mehed teistele julgestusgruppidele; osa mehi läks ka sõjaväe abiteenistusse (*Hiwi*) või suunati tagavarapataljoni.⁷³ **Tagavara-julgestusgrupp** formeeriti Narvas. Selle nimi oli 1942. aasta veebruaris 179. eesti täiendus-julgestusgrupp (*Estnische Ersatz-Sicherungsgruppe 179*, hiljem *Estnische Ersatz-Sicherungsgruppe Narwa*). Grupi tuumiku moodustasid vanemad ja rindeteenistuseks kõlbmatud vabatahtlikud, kes 185. julgestusgrupi formeerimisel kõrvale jäeti. 1942. a kevadel liideti sellega osa 186. julgestusgrupi mehi. Staap asus Hermannini kindluses, grupi ülem oli saksa kapten Wicht.⁷⁴

Julgestusgruppidega liideti ka teisi väiksemaid üksusi. Kapten Oskar Hermann formeeris Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi ja Omakaitse juhi käsul 1941. a oktoobris Eesti abipolitsei 2. kompanii, millesse 28. oktoobril kuulus 130 meest. Kompanii asus alates 31. oktoobrist Narva-Jõesuus. 1. veebruaril 1942 paigutati kompanii Narva ja liideti samal päeval tagavara-julgestusgrupiga. Arvatavasti kanti mehed esialgu täiendus-julgestusgrupi nimekirja 186. julgestusgrupi formeerimiseks.⁷⁵

Kaotused. 22. maiks 1942 olid julgestusgrupid kaotanud langenu-tena 4 ohvitseri, 12 allohvitseri ja 91 sõdurit ning haavatutena 9 ohvitseri, 38 allohvitseri ja 303 sõdurit.⁷⁶

⁷² „Eesti julgestusgrupp nr 185,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 265.

⁷³ „Eesti julgestusgrupp nr 186,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 266–267.

⁷⁴ Eesti Abipolitsei 2. kompanii ülema käskkiri nr 9, 1.2.1942, ERA 4365.1.19, 33; „Eesti põhiüksus Narvas,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 408–409.

⁷⁵ Eesti Abipolitsei 2. kompanii ülema käskkirjad nr 1, 3, 5, vastavalt 26.10., 28.10. ja 1.11.1941; nr 8, 9 vastavalt 31.1. ja 1.2.1942, kõik ERA 4365.1.19, 1, 3–5, 7, 32, 33.

⁷⁶ Der Quartiermeister für den Kommandanten des rückw. A. Geb. 583 an AOK 18, 7.5.42; Kdt. r. A. 583, Einsatz der estn. Sich. Gruppen, 22.5.1942, mõlemad BArch RH 23/278.

Katse allutada julgestusgrupid SSi ja politseisüsteemile

Nagu eespool juba nimetatud, peatas Hitler 10. veebruaril 1942 idaüksuste formeerimise baltlastest ja ukrainlastest. Ostlandi kõrgem SSi ja politsei juht Jeckeln nõudis ka olemasolevaid baltlaste üksusi oma alluvusse. Julgestusgrupid nimetati kaitsepataljonideks numbritega 281–286. Kuid juba 21. augustil 1942 allutati nad uuesti julgestusgruppideks 18. armeele.

1942. a augusti lõpus ja novembris lõppesid julgestusgruppide liikmete teenistuslepingud. Paljud tahtsid sõjaväest üldse lahkuda. Lisaks algas augustis Eesti SS-Leegioni värbamine. Värbajad tahtsid üle võtta ka osa julgestusgruppide liikmetest.

18. armee kindralstaabi ülem kindralleitnant Kurt Waeger saatis 1942. a juuni lõpus väegrupile Nord ülevaate eesti vabatahtlike olukorrast. Ta kirjutab, et eesti üksustel on uued saapad ja mundrid. Hooldusküsimus ei olnud veel lahendatud, oli tehtud ettepanek, et Eesti Omavalitsus hoolitseks teenistuses haavata saanute ja langenute omaste toetamise eest *Wehrmacht*'is kehtivate tingimustel. Eesti vabatahtlike palk oli väiksem kui *Wehrmacht*'is, kuid see ei tekitanud rahulolematust. Toitlustamine ja varustamine oli sama kui *Wehrmacht*'i üksustel, relvastus sama kui saksa vahipataljonidel. Ta kirjutab: „Teatud rahulolematuse peamiseks põhjuseks on eesti vabatahtlike ja teistest rahvustest vabatahtlike erinev kohtlemine, eriti Raudristide annetamise küsimuses, samuti julgestusgruppide ajutine ümberkorraldamine politseiüksusteks. Viimase meetme tühistamisega vaibub rahulolematust selles küsimuses.” Ta lootis, et vaatamata lepingutähtaja lõpule jääb enamik eestlasi teenistusse, milleks avaldas soodsat mõju vabatahtlike üksuste tunnustamine sõjaväeüksustena.⁷⁷ 18. juulil 1942 andis 18. armee peakorter korralduse eesti üksuste alluvuse kohta. Uue teenistuslepingu sõlminutel lubati kanda Saksa riigitunnust (*Hoheitsabzeichen*). Lepingute sõlmimisel pidi tagalakomandant rakendama „hädavajalikke meetmeid, et vältida eesti personali nimetamisväärsust vähenemist vanade lepingute lõppedes.”⁷⁸

⁷⁷ Der Chef des Generalstabes für das Armeekommando an Heeresgruppenkommando Nord, 28.6.1942, BArch RH 19-III/492, 213–214.

⁷⁸ AOK 18, Unterstellung landeseigener estnischer Verbände, 18.7.1941, BArch RH 19-III/492, 217.

28. augustil 1942 kuulutati välja vabatahtlike värbamine Eesti SS-Leegioni. 2. septembril 1942 kirjutas 18. armee ülemjuhataja Georg Lindemann, et väekõlblike noorte meeste vähesuse tõttu Eestis värvatakse leegioni ka julgestusgruppide mehi, kelle lepingud olid lõppemas. Armee ei tahtnud mingil juhul julgestusgruppide loobuda. Lindemann tegi ettepaneku võrdsustada julgestusgruppide staatus leegioni staatusega ja meelitada julgestusgruppide liikmed nii teenistuslepinguid pikendama. Teise võimalusena pakkus ta välja julgestusgruppide arvamist leegioni nii, et nad jääksid 18. armee operatiivalluvusse.⁷⁹

1942. a sügisel lahkus osa mehi sõjaväest, sajad värvati leegioni. Osa mehi sunniti lepinguid pikendama, teised aga keeldusid uut vandetootust andmast, väites, et nende lepinguaeg on lõppenud. 11. mail 1943 kirjutas 16. armee tagalaülem kindralleitnant Kurt Spemann endise 13. eesti sadakonna, sel ajal juba 657. eesti idakompanii kohta, et meeste teenistuslepingud olid lõppenud 31. augustil 1942, kuid uusi lepinguid ei olnud ikka veel sõlmitud. Suurem osa mehi andis vande, kümme aga keeldusid, sest nende lepinguaeg oli lõppenud. Kindral Spemann palus selgitada, kas Ostlandi riigikomissariaadis kehtestatud teenistuskohustus laieneb ka eesti idapataljonidele. Sel juhul saanuks uute teenistuslepingute sõlmimisest loobuda ning neid, kes vandeandmisest keelduvad, allumatuse eest karistada.⁸⁰

Eesti julgestusgruppide ümberkorraldamine idapataljonideks

23. oktoobril 1942 käskis OKH väegrupi Nord idaüksused ümber korraldada. Üksustele anti uued nimed ja numbrid. Eesti julgestusgruppid nr 181–186 reorganiseeriti kolmeks idapataljoniks nr 658–660. Tagavara-julgestusgrupp nimetati (eesti) Narva ida-tagavarapataljoniks (*Ost-Ersatz-Bataillon (estnische) Narwa*) ja 16. armeele allunud 184. julgestusgruppi

⁷⁹ Lindemann an Oberkommando Heeresgruppe Nord, Estn. Sich. Btl, 2.9.1942, BArch RH 19-III/492, 168.

⁸⁰ Generalleutnant Spemann an AOK 16, Ost. Komp. (Estn.) 657, bisher 13./Estn. Sich. Abt. 184, 11.5.1943, BArch RH 58/67, 45.

13. sadakond 657. idakompaniiks.⁸¹ Idapataljonide kompaniide numbratsioon oli endiselt järgmine: 658. idapataljonis 1.–4., 659. idapataljonis 5.–8. ja 660. idapataljonis 9.–12. Eesti julgestusgruppide üle jäänud saksa personal anti vene idapataljonidele nr 661–663.

658. idapataljon formeeriti 181. julgestusgrupi staabi ja sadakondade baasil, lisaks anti 183. julgestusgrupi 11. ja 12. sadakond (formeeriti 3. kompaniiks) ning 185. julgestusgrupi 21. ja 22. sadakond. 14. septembrist 1942 oli üksuse ülemaks kapten, hiljem major Alfons Rebane, kes jäi ametisse kuni pataljoni likvideerimiseni 1944. a kevadel. 10. jaanuaril 1944 oli pataljoni lahingutugevus (*Gefechtsstärke*)⁸² 246 meest, 5. veebruaril aga ainult 110 meest.⁸³ **659. idapataljon** komplekteeriti 182. julgestusgrupist ning 183. julgestusgrupi 9., 10. ja 17. sadakonnast. Algu oli pataljoniülem kapten Tammemägi, kes sai 1942. aasta novembris surma, kui dresiin, millel ta sõitis, põrkas Divenskaja lähedal kokku Saksa soomusrongiga. Uueks pataljoniülemaks määrati senine 5. kompanii ülem Paul Paas, 1943. a veebruaris aga 7. kompanii ülem kapten Rudolf Mikumägi. Viimane langes 19. märtsil, seejärel oli kuni pataljoni likvideerimiseni ülemaks kapten Georg Sooden. 10. jaanuaril 1944 oli pataljoni lahingurivis 275, 5. veebruaril 175 meest.⁸⁴ **660. idapataljon** formeeriti 184. julgestusgrupist, lisaks anti 185. julgestusgrupi 19. ja 20. sadakond. 660. idapataljoni ülem oli major Heinrich Ellram, kes langes 1944. a alguses. Tema asemele määrati leitnant Arseni (Andres) Korp.⁸⁵

⁸¹ Zeitler, Chef des OKH an Oberkommando Heeresgruppe Nord, AOK 18, AOK 16, Befh. im Heeresgebiet Nord, Landeseigene Verbände, 23.10.1942, BArch RH 19-III/492, 173–181.

⁸² Meeste arv puhkuseelolijate, komandeeritute, haigete, haavatute, vooi ja varustusüksusteta (Schematische Darstellung der verschiedenen Stärkebegriffe, 5.3.1944, BArch RH 24-54/150).

⁸³ „Eesti idapataljon nr 658,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 312–325; AOK 18, BtIs.-Gefechtsstärken der Divisionen, Stand 10.1.1944; Gefechtsstärken der infanteristisch eingesetzten Einheiten, Stand 3.2.1944, mõlemad BArch RH 20-18/824, 131, 114.

⁸⁴ Ülo Tamre, „Eesti idapataljon nr 659,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 341–356; AOK 18, BtIs.-Gefechtsstärken der Divisionen, 10.1.1944; Gefechtsstärken der infanteristisch eingesetzten Einheiten, 3.2.1944.

⁸⁵ „Eesti idapataljon nr. 660,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 381–382; OKdo. H. Gr. Nord an OKH/GenStdH/Gen.d.Osttr., 23.7.1943, BArch RH 19-III/492, 49; Armee-Gruppen-Kommando „Narwa”, Kriegstagebuch Nr. 1, I Teil (23.2.–15.3.1944), 23.2.1944 21.50, BArch RH 24-54/116, 15.

657. eesti idakompanii. 1941. aasta oktoobris oli 184. julgestusgrupi 13. sadakond allutatud 16. armee tagalakomandandile asukohaga Staraja Russas. Sinna jäi kompanii ka 657. idakompaniiks ümber nimetatuna idaüksuste ülema nr 710 alluvusse. Kuni 1942. a augustini oli kompaniülem major Valdo Mäeste, seejärel oli ülema kt lipnik Heino Hommik, kes hiljem ülendati leitnandiks. 1942. aasta alguses kompanii koosseisu kuulunud 191 mehest langes 34, haavata sai 56 ja partisanide kätte langes üks mees. 1943. aasta mais sai kompanii täiendust aastakäikude 1919–1924 varjatud mobilisatsiooniga väkkekutsutud ja nähtavasti sõjaväe abiteenistuse valinud (vt allpool) meeste hulgast.⁸⁶

Narva ida-tagavarapataljoni rivikoosseisus oli 10. jaanuaril 1944. aastal 205 meest. 1943. aasta suvel moodustati pataljoni koosseisust eriuksus, kapten Fischeri pataljon, mis võitles partisanidega Narva-Leningradi raudteeliini ümbruses. 1944. a jaanuari lõpus taganes Fischeri pataljon Eestisse.⁸⁷

Eesti idapataljonide allutamine Relva-SSile ja liitmine 20. eesti SS-diviisiga

24. juulil 1943 käskis väegrupi Nord ülemjuhatus anda eesti idapataljonid alates 1. augustist 1943 üle Relva-SSile. Viimane aga ei olnud valmis pataljone üle võtma. See sundis kindral Lindemanni 20. oktoobril 1943 taotlema pataljonide allutamist uuesti 18. armeele. 9. novembril 1943 tsiteeris ta 658. idapataljoni sideohvitseri aruannet: „658. ja 659. pataljoni leegioni komandeerimise tõttu, mis aga meie vastu veel pole huvi tundnud, ja sellest tuleneva „mahakandmise“ tõttu maaväe poolt, mis tähendas täienduse ja varustamise katkemist, saab nüüd iga sõdur igapäevaste kaotuste järgi välja arvutada, millal pataljon lõplikult hävib.

⁸⁶ „184. julgestusgrupi 13. sadakond,“ – Eesti idapataljonid Idarindel, 229–237; Generalleutnant Spemann an AOK 16, Ost. Komp. (Estn.) 657, bisher 13./Estn. Sich. Abt. 184, 11.5.1943; Oberst von Henning, Bericht über die Besichtigungsreise des Kommandeurs der Osttruppen z. b. V. 710 in Begleitung des russischen Oberst Bojarski vom 25.5. bis 16.6.1943, 24.6.1943, BArch RH 58/67, 25–44.

⁸⁷ Eesti põhiüksus Narvas; „Fischeri pataljon,“ – Eesti idapataljonid Idarindel, 408–409; OKdo. H. Gr. Nord an OKH/GenStdH/Gen.d.Osttr, 23.7.1943; Btln.-Gefechtsstärken der Divisionen, 10.1.1944.

End parimal kombel tõestanud pataljoni, mille iga rügemendiülem, kellele pataljon on seni allunud, rõõmuga oma alluvusse võttis, haletsusväärne lõpp, mis ei ole kuidagi ära teenitud, on väljakannatamatu igale pataljoni liikmele. Seetõttu on viimane aeg pataljon välja vahetada ja teostada tema vältimatu üleviimine Relva-SSi koosseisu. Asjaolu, et viimastest puhkuseleminejatest suur osa ei ole tagasi pöördunud, nende hulgas ka end muidu suurepäraselt näidanud allohvitserid, on mõtlemapanev hoiatus.”⁸⁸

Arvatavasti soovis Relva-SSi ülemjuhatus kasutada idapataljonide mehi tuumikuna 3. eesti SS-brigaadi formeerimisel. Kui aga pataljone rindelt kohe ära ei toodud, kaotas Relva-SS huvi.

1944. a veebruaris-märtsis võitlesid idapataljonid Narva rindel. 30. märtsi õhtul käskis väegrupi Nord peakorter saata 658. ja 659. idapataljoni „20. eesti SS-diviisi ülesehitamise toetuseks”⁸⁹ Fischeri pataljon, mida 1944. aasta aprillis nimetati eriotstarbeliseks väli-tagavarapataljoniks (*Feldersatzbataillon zur besonderen Verwendung, F.E.B. z.b.V.*), määrati 15. aprillil välja õpetama veebruari alguses mobiliseeritud ja kiirkorras rindele saadetud rügemendi Tallinn pataljone.⁹⁰ Idapataljonid ühendati 20. eesti SS-diviisiga lõplikult aprillis 1944. 657. idakompanii ning Narva tagavarapataljoni ja Fischeri pataljoni mehed jaotati erinevate diviisi osade vahel.⁹¹ 4. mail 1944 nimetati 660. idapataljon, mis asus Narva rindel Riigiküla juures, ümber 46. eesti SS-rügemendi III pataljoniks.⁹² 658. ja 659. pataljoni täiendati mobiliseeritute ja need formeeriti aprillis ümber uue, 47. eesti SS-rügemendi II ja I pataljoniks. 658. idapatal-

⁸⁸ Lindemann an Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 20.10.1943 19.20; Lindemann an Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 9.11.1943; von Kuchler an Kommandostab Reichsführer SS, an Höh. SS- und Pol. Fhr. Russland Nord, 14.11.1943, kõik BArch RH 19-III/251, 104, 140–142.

⁸⁹ Kriegsgliederung der Armee-Abteilung Narwa, Stand 14.3.1944, BArch RH 24-54/118; Heeresgruppe Nord an Armeegruppenkommando Narwa, 20. estn. SS-Frw. Div, 30.3.1944 22.00, BArch RH 24-54/149, 106.

⁹⁰ ArmeegruppenKdo. Narwa, 15.4.1944 20.00, BArch RH 24-54/149, 121.

⁹¹ „184. julgestusgrupi 13. sadakond,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 232; Eesti põhiüksus Narvas, 408–409.

⁹² Armeegruppenkommando Narwa, Kriegstagebuch Nr. 3 (1.5.–31.5.1944), 4.5.1944, BArch RH 24-54/137; Stammtafel des III./SS-Freiw. Gren. Rgt. 46 (estn. Nr. 2), BArch RS 3-20/1, 19.

joni ülem major Alfons Rebane juhtis augustis ja septembris 1944 Ema-jõe lahingutes lahingugruppi, edutati 1944. a sügisel Saksamaale viidud 46. eesti SS-rügemendi ülemaks ja võitles Tšehhoslovakkias sõja lõpuni. 659. idapataljoni viimane ülem major Georg Sooden langes Sinimägedes 1944. a suvel 47. eesti SS-rügemendi I pataljoni ülemana.⁹³

Väegrupi Nord tagalapiirkonna jaoks kõrgema SSi ja politseijuhi poolt formeeritud Eesti kaitsepataljonid, hilisemad politseipataljonid

Alates 1941. a septembrist kuulus suurem osa Mandri-Eestist väegrupi Nord tagalapiirkonda.⁹⁴ 1941. aasta oktoobris liideti sellega ka Lääne-Eesti ja saared. Seetõttu formeerisid vabatahtlikke eesti üksusi edaspidi väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja ning kõrgem SSi ja politseijuht.

29. augustil 1941 andis tagalapiirkonna juhataja jalaväekindral Franz von Roques korralduse Eesti Omakaitse ja liikuvate laskurpataljonide formeerimiseks. Kõrgem SSi ja politseijuht pidi Eesti elanikest formeerima neli kolme sadakonnaga laskurpataljoni, ühe iga julgestusdiviisi ja ühe 611. (Pihkva) välikomandantuuri jaoks. Julgestusdiviiside jaoks formeeritud pataljonid tuli allutada vastavalt 2., 65. ja 105. Saksa reservpolitseipataljonile.⁹⁵ Eelnenust tulenevalt andis kõrgem SSi ja politseijuht SS-*Gruppenführer* Hans-Adolf Prützmann 3. septembril 1941 üksik-asjalikud formeerimisekirjad, mille järgi moodustati pataljonid kolme kolmerühmalise sadakonnaga. Vabatahtlikud värvati Tartu, Põltsamaa,

⁹³ Stammtafel des SS-Freiwilligen Grenadier-Regiments 47 (estn. Nr. 3), BArch RS 3-20/1; Eesti idapataljon nr 658, 327; Tamre, Eesti idapataljon nr 659, 360; „Idapataljonide võitlejad 20. diviisi 47. rügemendis,“ – Eesti idapataljonid Idarindel 1941–1944, 398–407.

⁹⁴ Lage am 29.8.1941 abends, Masstab 1:1500000; Entwicklung der Lage bis 8.9. abds; Feindlage 8.9. abds., Masstab 1:1500000. Heereskarten der Heeresgruppe Nord. BArch RH 19-III/661; General d. Inf. von Roques, 1) Vorverlegung der Grenze des rückw. H. G. Nord, 2) Vorbereitung der Winterunterkünfte, 18.9.1941. BArch RH 22/255.

⁹⁵ General d. Inf. von Roques, Aufstellung estnischer Schutzmannschaften und beweglicher Schützen-Abteilungen, 29.8.1941, BArch MA RH 22/271.

Türi, Viljandi, Tõrva, Valga, Võru ja Petseri piirkonnas. Saksa reservpolitseipataljonid nimetasid ühe politseiohvitseri pataljoniülemaks, talle allutati eesti ohvitser, pataljoni tegelik juht. Pataljonide liikmed riietati trofeeladudest saadud Eesti sõjaväe mundritesse ja nad kandsid vasakul käisel rohelist sidet tekstiga *Schutzmannschafts-Abteilung*.

Tartu, Viljandi ja Põltsamaa pataljonid formeeris 321. politseipataljoni ülem politseimajor Petersen.⁹⁶ 10. septembril 1941 avaldas ta Prützmanni nimel üleskutse astuda vabatahtlikesse kaitsepataljonidesse. Vabatahtlikke registreeriti kuni 15. septembrini Tartus, Põltsamaal, Türil, Viljandis, Tõrvas, Valgas ja Võrus. Üleskutsed avaldati saksa ja eesti keeles kohalikes lehtedes.⁹⁷ Hiljem värvati veel kaks pataljoni: 25. oktoobri Postimehes avaldati üleskutse astuda väljaõppe-tagavara-kaitsepataljoni, pioneeri-kaitsepataljoni ja Tartu suuskurkumpaniisse.⁹⁸

22. oktoobril 1941 kinnitas tagalapiirkonna juhataja kt Tartu, Viljandi ja Põltsamaa eesti kaitsepataljonide (*estnische Schutzmannschafts-Abteilungen Dorpat, Fellin, Põltsamaa*) ning 28. oktoobril ka tagavara-väljaõppepataljoni ja pioneeri-kaitsepataljoni (*estnische Schutzmannschafts-Stamm-Abteilung, estnische Pionier-Schutzmannschafts-Abteilung Dorpat*) teenistuskorraldused. Tartu, Viljandi ja Põltsamaa kaitsepataljonide koosseisus nähti ette staap ja kolm neljarühmalist sadakonda. Staabis oli 6 ohvitseri (pataljoniülem, arst ja abiarst, adjutant, käsundusohvitser ja sideülem), 2 rühmaülema staatuses sõjaväeametnikku, 12 allohvitseri ja 37 sõdurit (18 sõdurit ja allohvitseri staabi ning 19 siderühmas). Sadakonnas oli 5 ohvitseri (sadakonna ülem ja 4 rühmaülemat), 24 allohvitseri ja 121 sõdurit. Pataljonis kokku oli 507 meest. Iga pataljoni juures oli sideohvitseri ametikoht, need nimetati 2., 65. ja 105. reservpolitseipataljonist, koos sideohvitseriga 4 saksa all-

⁹⁶ SS-Gruppenf. und Generalltn. d. Sch. Prützmänn, Aufstellung von Schutzmannschafts-Abteilungen, 3.9.1941; Weigt, Major beim Stabe, 4.9.1941, Polizei-Regiment Nord, ERA R-358.2.1, 3a.

⁹⁷ Major Petersen für den Höheren SS- und Polizeiführer beim Befh. rückw. Heeresgebiet Nord, Aufruf! 10.9.1941. Avaldati: Postimees, 12. september 1941.

⁹⁸ Major Petersen für den Höheren SS- und Polizeiführer beim Befh. rückw. Heeresgebiet Nord. Aufruf! Esten! Avaldati: Postimees, 25. oktoober 1941.

ohvitseri. Sideohvitser oli „pataljoniülema taktikaline ja organisatoorne nõuandja ning sidepidaja Saksa [sõjaväe]asutustega”.⁹⁹

Värvatavatega sõlmiti esialgu kuuekuulised lepingud, mille lõpetamine politsei poolt oli võimalik 14-päevase etteteatamisega, välja arvatud juhud, kui lepingu lõpetamise põhjustas distsipliinirikumine. Mitu kuud pärast pataljonide värbamise alustamist oli meeste staatus veel ebamäärane: Saksa korrapolitsei ülem *SS-Obergruppenführer* ja politseikindral Kurt Daluege kirjutas veel 6. novembril 1941 laialisaadetud juhtnöörides, et esialgu kohustuvad mehed teenima kirjaliku kokkuleppe alusel ning vande annavad nad hiljem.¹⁰⁰

Tagavara-väljaõppepataljoni ning Viljandi ja Põltsamaa pataljoni üks kompanii formeeriti vahikompaniiks *Luftwaffe* 1. tugipiirkonnale (*Luftwaffe-Nachschub-Bereich I*). Tagavara-väljaõppepataljonis lennuväele formeeritud kompanii allutati 3. jaanuaril 1942 neljanda kompaniina 40. (Pihkva) kaitsepataljonile. Kompanii ülem oli kapten Sergei Maripuu, kompaniis oli 150 meest, sh 6 ohvitseri. 38. (Viljandi) pataljoni *Luftwaffe* kompanii viidi 1942. a märtsis pataljoni koosseisu tagasi ega allunud enam *Luftwaffe*'le.¹⁰¹

Neljas laskur-kaitsepataljonis oli 1942. aasta esimesel poolel kokku 16 kompaniid. Kolmekompaniiliseks jäi Viljandi pataljon. Tartu (37.) ja Pihkva (40.) pataljonis oli neli, Põltsamaa (39.) pataljonis viis kompaniid. 1942. aasta alguses oli Oudova 611. välikomandantuuri käsutusse saadetud tagavara-väljaõppepataljoni 1. kompanii, mis veebruaris liideti 37. kaitsepataljoni 4. kompaniiks. 1942. a veebruaris oli 39. kaitsepataljoni 4. kompaniiks antud tagavara-väljaõppepataljoni 2. kompanii. Sama

⁹⁹ Generalleutnant von Tiedemann, Dienstanweisung für die estnische Schutzmannschafts-Abteilungen, 22.10.1941, BArch RH 22/255, 121–122, 104–114.

¹⁰⁰ Daluege, Schutzmannschaften in den Ostgebieten, 6.11.1941, BArch R 19/326, 5.

¹⁰¹ Oberstleutnant Kriegsheim, Derzeitiger Stand der Unterstellungsverhältnisse der estnischen Einheiten, 3.1.1942; von Tiedemann, Estnische Hilfspolizeieinheiten, 6.1.1942, mõlemad BArch RH 26-207/14a; Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord, Gliederung der Sich. u. Schutzm. Abteilungen, [3.6.1942], BArch RH 22/263, 54; Eesti julgestus-põhiüksuse ülema käskkirj nr 8, 7.1.1942, ERA R-1610.1.1, 6; Oberstleutnant Kriegsheim, 10-tägige Meldung (Stand 20.3.42 12.00 Uhr), BArch RH 22/259, 219.

pataljoni suuskurkompanii saadeti 17. veebruaril 1942 Ostrovisse ja määrati 39. kaitsepataljoni 5. kompaniiks.¹⁰²

Pioneerikaitsepataljoni (hiljem nr 42) koosseisus oli staap ja kolm kolmerühmalist pioneerisadakonda. Staabis oli 7 ohvitseri (pataljoniülem, eriülesannetega ohvitser, adjutant, arst ja abiarst, sideohvitser ja loomaarst), 2 sõjaväeametnikku, 12 allohvitseri ja 30 sõdurit (osa kuulusid siderühma ja staabirühma). Pioneerisadakonnas oli 4 ohvitseri (sadakonna ülem ja 3 rühmaülemat), 16 allohvitseri ja 159 sõdurit. Pataljonis oli kokku 588 meest. Sideohvitser oli saksa pioneeriohvitser, igas sadakonnas oli üks saksa allohvitser.

Tagavara-väljaõppekaitsepataljoni struktuur nägi ette staabi, kolm laskursadakonda ning pioneer-, raskekuulipilduja- ja suusa- (kiirreaageerimis-)sadakonnad. Viimane ei olnud tagavarasadakond. Staabis oli 7 ohvitseri (pataljoniülem, staabiohvitser (*Hauptmann beim Stab*), adjutant, käsundusohvitser, arst ja abiarst ning sideülem), 3 sõjaväeametnikku, 15 allohvitseri ja 50 sõdurit (sh siderühma ja staabirühma mehed). Tagavara-laskur-, pioneer- ja raskekuulipildujasadakondades oli à 5 ohvitseri (ülem ja rühmaülemad), 23 allohvitseri ja 122 sõdurit, suusa- (kiirreaageerimis-)sadakonna koosseis oli nagu tavalisel laskursadakonnal: 5 ohvitseri, 24 allohvitseri ja 121 sõdurit. Pataljoni ettenähtud koosseis oli 975 meest. Sideohvitser nimetati politseirügemendist Nord, samuti määrati igasse sadakonda üks saksa allohvitser.¹⁰³

1942. a alguses oli kaitsepataljonides veidi üle 3000 mehe, kusjuures pioneerikaitsepataljoni üks kompanii oli lõpuni formeerimata ning tagavara-väljaõppepataljoni neli kompaniid olid antud laskurpataljonide koosseisu. Tartu, Viljandi ja Põltsamaa pataljonid allusid administratiivselt väegrupi Nord tagalapiirkonna kõrgemale SSi ja politseijuhile, operatiivselt aga tagalapiirkonna juhatajale. Pärast varustamist ja väljaõpet allutati pataljonid operatiivselt ja majanduslikult vastavalt julgestusdiviisidele

¹⁰² Eesti julgestus-põhiüksuse ülema käskkirjad nr 11, 15, 16, 17, 22 ja 27 vastavalt 29.1., 4.2., 6.2., 9.2., 17.2. ja 27.2.1942, ERA R-1610.1.1, 22, 29, 31, 33, 38, 44; Generalmajor Scultetus, Divisions-Befehl, 18.2.1942. BArch RH 26-281/8.

¹⁰³ Dienstanweisung für die estnische Schutzmannschafts-Stamm-Abteilung und die estnische Pionier-Schutzmannschafts-Abteilung.

nr 207, 285 ja 281 reservpolitseipataljonide nr 105, 65 ja 2 otsealluvuses. Tagavara-väljaõppe- ja pioneeri-kaitsepataljon jäid nii operatiivselt kui ka majanduslikult väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja alluvusse.¹⁰⁴

Tabel 2. Eesti kaitsepataljonid väegrupi Nord tagalas 1. märtsil 1942¹⁰⁵

Pataljon, kompanii	Ohvitserid	Allohvitserid ja sõdurid	Alluvus, asukoht ja märkused
Tartu (37.) kaitsepataljon: staap*	8	49	207. julg-div, Pihkva
1. kompanii	5	144	207. julg-div, Pihkva
2. kompanii	5	142	207. julg-div, Pihkva
3. kompanii	5	146	281. julg-div, Rõgozõ
4. kompanii ja raskekuulipildujarühm	4	167	207. julg-div, Slantsõ
Viljandi (38.) kaitsepataljon: staap	8	49	Tartus karantiinis
1. kompanii	5	130	285. julg-div, Luuga
2. kompanii	5	145	<i>Luftwaffe</i> alluvuses Dnos
3. kompanii	5	145	Tartus karantiinis
Põltsamaa (39.) kaitsepataljon, staap	8	49	281. julg-div, Skokovo
1. kompanii*	5	145	281. julg-div, Krasnõi Lutsõ
2. kompanii*	5	145	281. julg-div, Kudever
3. kompanii*	5	145	<i>Luftwaffe</i> , Ostrov-Pihkva
4. kompanii*	5	145	16. armee, Loknja
5. kompanii	5	124	281. julg-div, Skokovo
Pihkva (40.) kaitsepataljon, staap*	8	49	207. julg-div, Pihkva
1. kompanii	7	128	207. julg-div, Pihkva
2. kompanii	7	128	207. julg-div, Pihkva
3. kompanii	7	125	207. julg-div, Pihkva
4. kompanii*	7	130	<i>Luftwaffe</i> , Pihkva
Tagavara-väljaõppe (41.) kaitsepataljon, staap	10	39	207. julg-div, Tartu
1. kompanii	–	–	37. pataljoni 4. kompanii
2. kompanii	–	–	39. pataljoni 4. kompanii

¹⁰⁴ Ibid.; Dienstanzweisung für die estnische Schutzmannschafts-Abteilungen.

¹⁰⁵ Sich. Div. 207, Sich. Div. 281, Sich. Div. 285, Stand 1. III 1942, BAArch RH 22/277, 82, 86, 90.

3. kompanii	5	48	207. julg-div, Tartu
4. suusakompanii	–	–	39. pataljoni 5. kompanii
5. raskekuulipildujakompanii	4	62	207. julg-div, Tartu
6. pioneerikompanii	–	–	Anti 42. pataljonile täienduseks
Pioneeri- (42.) kaitsepataljon, staap	8	32	Tartu
1. kompanii	4	175	Pihkva
2. kompanii	4	170	Tartu
3. kompanii	4	57	Tartu

Märkus. Tärniga märgitud väeosadel on näidatud ettenähtud koosseis, sest tegelik koosseis polnud teada.

12. märtsil 1942 anti väegrupi Nord tagalapiirkonna eesti kaitsepataljonidele numbrid 37–40 (vt eespool).¹⁰⁶ Tagavara-väljaõppe- ja pioneeri-kaitsepataljon said numbrid 41 ja 42. Alates 10. juulist 1942 oli eesti kaitsepataljonide nr 37–42 ametlik nimetus *Estnische Schutzmannschafts-Bataillon 37, 38, 39, 40, Estnische Ersatz-Schutzmannschafts-Bataillon 41 ja Estnische Pionier-Schutzmannschafts-Bataillon 42*. Sama korraldusega allutati pataljonid otse julgestusdiviisidele ja nad võrdsustati staatusest Saksa reservpolitseipataljonidega.¹⁰⁷

1942. aasta sügisel värvati sajad mehed kaitsepataljonidest Eesti SS-Leegioni. 1942. aasta oktoobri keskel oli 37. ja 40. kaitsepataljonist leegioni värvatud 118 meest ning oli teada, et 40. pataljoni neljandast, *Luftwaffe* käsutuses olnud kompaniist soovisid leegioni astuda 15 ja Oudovas asunud 37. pataljoni neljandast kompaniist 25 meest. Nii vähenes 37. ja 40. pataljoni isikkoosseis kokku umbes kompanii võrra.¹⁰⁸ Vt ka skeem 4.

¹⁰⁶ Chef des Generalstabes an Sich. Div. 207, 281, 285, Bezeichnung estn. Sich. Abteilungen, 12.3.1942, BArch RH 22/259, 202.

¹⁰⁷ Oberst Rübesamen, Estnische Schutzmannschafts-Abteilungen, 10.7.1942, BArch RH 26-207/16a, 125.

¹⁰⁸ Von Tiedemann, Anwerbung für die Legion, Umgliederung der der Schutzm. Batl. 37 und 40, 17.10.1942, BArch RH 26-207/17b, 30; von Tiedemann, Umgliederung des estn. Schutzm. Batl. 37, 24.10.1942, BArch RH 26-207/17b.

Ülevaade mittesaksa julgestusüksustest väegrupi Nord tagalapiirkonnas

1942. aasta suvel tegutsesid väegrupi Nord tagalapiirkonna julgestusdiviiside alluvuses eesti jalaväepataljonid ja nendele lisaks venelastest ja kasakatest sõjavangidest moodustatud ratsapataljonid, üks iga julgestusdiviisi alluvuses, mis kandsid vastava diviisi numbrit. Läti ja leedu kaitsepataljonid ning 40. eesti kaitsepataljon allusid ka operatiivselt riigikomisariaadi Ostland ja väegrupi Nord tagala kõrgemale SSi ja politseijuhile Friedrich Jeckelnile – kas otse või politseirügemendi Nord kaudu (vt skeem 3). See määras ühtlasi nende teistsuguse rakenduse.

1943. aasta märtsi seis peegeldab kõige paremini julgestusjõudude (*Sicherungskräfte*) jaotuse „normaalset” olukorda väegrupi tagalas. 1942. aasta oli veel süsteemi väljakujunemise aeg ning 1943. aasta teisel poolel, seoses Punaarmee eduga rindel, hakkas see juba lagunema. Partisanide tegevus aktiveerus, venelaste väeosad muutusid ebausaldusväärseks ja hakkasid partisanide poole üle minema. Saksa väejuhatuse otsustas seepeale kõik venelastest jt sõjavangidest formeeritud väeosad läänerrindele üle viia.¹⁰⁹

Üksuste isikkoosseisu kohta andmed puuduvad ja nii on ülevaade üksnes väeosapõhine. 31. märtsil 1943 allus saksa julgestusjõududest 207. julgestusdiviisile üks julgestusrügemendi staap (nr 94), üks julgestuspataljon (II/94), üks välisandarmeeriakompanii (3./691), 207. trofee-tankikompanii, 275. maakaitseväepataljon ja 886. maakaitseväepataljoni 2. kompanii. Mittesaksa väeosadest allusid diviisile samal ajal 207. idaratsapataljon, 37. eesti kaitsepataljon ja ukrainlaste kompanii. Et maakaitseväepataljonid olid rakendatud vahiteenistusse ja sõjavangide valveks, moodustasid üle poole partisanide vastu saadetud meestest eestlased, venelased ja kasakad. 207. diviisile allusid ka eestlaste 41. tagavara- ja 42. pioneeri-kaitsepataljon, kuid need olid Tartus.

Kõige keerulisem oli sakslaste olukord partisanide seisukohalt 281. julgestusdiviisi piirkonnas, mille staap oli Ostrovis. Saksa julgestusüksustest allus diviisile 3. jalgratturite rügemendi staap, üks pataljon ja

¹⁰⁹ Heeresgruppe Nord an A.O.K. 16 und A.O.K. 18; der Chef des Generalstabes der AOK 18 dem Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 26.9.1943, BArch RH 19-III/252, 14, 16.

kolm kompaniid, lisaks 107. julgestusrügemendi viis kompaniid, suurtükipatarei ja tankitõrjepatarei, üks välisandarmeeria kompanii (2./691) ja 281. trofeetankikompanii. Partisanide vastu rakendatud jõududest moodustasid aga ka siin vähemasti poole mittesaksa väeosad: 39. eesti kaitsepataljoni staap ja neli kompaniid, 40. eesti kaitsepataljoni staap ja kolm kompaniid, 672. läti ida-pioneeripataljoni staap ja kaks kompaniid, armeenia välipataljon I/198, 842. türgi pataljoni staap ja kaks kompaniid ning 843. põhja-kaukaasia (tšetšeenid) poolpataljon staabi ja kahe kompaniiga. Luuga ümbruses Peipsi taga paikneva 285. julgestusdiviisi piirkonnas näis partisaniolukord rakendatud jõudude järgi otsustades sakslastele kõige soodsam. Saksa julgestusjõududest olid siin rakendatud 113. julgestusrügemendi üks pataljon ja üks kompanii, 9. politseirügemendi üks pataljon, üks välisandarmeeriakompanii (1./691), 285. trofeetankikompanii, üks julgestuskompanii (4./638); vahiteenistuses oli 886. maakaitseväepataljon ilma ühe kompaniita. Mittesaksa julgestusjõude esindasid 285. diviisi alluvuses 285. ida-ratsapataljon, 38. eesti kaitsepataljon, 42. eesti pioneeripataljoni üks rühm ning 844. türgi pataljoni kaks kompaniid.¹¹⁰

Sõjaväeliselts organiseeritud mittesaksa julgestusüksustel oli Nordi tagalapiirkonnas tähtis roll ning suure osa nendest (14 kompaniid) moodustasid eestlased.

Väegrupi Nord tagalapiirkonna jaoks formeeritud eesti kaitsepataljonide saatus

1943. aasta lõpus tegi Saksa väejuhatuse ettevalmistusi Peipsi-taguse mahajätmiseks. Punaarmee edu tõttu kahanes ka Nordi tagalapiirkonna territoorium. 39. eesti kaitsepataljon (ülem major Aleksander Sobolev, hiljem sai 20. eesti SS-suurtükiväerügemendi ülemaks) saadeti laiali juba 1943. aasta kevadel – värbamised leegioni ja politseipataljonide formeerimine Eestis (vt allpool) kahandasid kaitsepataljonide täiendamise võimalusi. 1943. aasta jõuludeks olid 37., 38. ja 40. pataljon allu-

¹¹⁰ Übersicht der Sicherungskräfte, Stand v. 31.3.1943, BArch RH 22/267, 148.

tatud 285. julgestusdiviisile ning julgestasid peamiselt raudteid vahetus Peipsi-taguses.¹¹¹ 41. tagavara-kaitsepataljon allus otse tagalapiirkonna juhatajale ning 42. pioneeri-kaitsepataljon endiselt 207. julgestusdiviisile.

1944. aasta märtsis toodi 37., 28. ja 40. kaitsepataljon Eestisse ning paigutati vastavalt Risti, Vasalemma ja Lääne-Nigula ümbruse koolimajadesse ja mõisatesse. Juunis formeeriti nad laialisaadetud politsei-vahipataljonide nr 29–33 (vt allpool) meestega täiskooresseisulisteks. Alates 4. juulist formeeriti politseipataljonidest nr 37, 38 ja 40 ning Narva rinde rannakaitses paiknevast 1. eesti politseirügemendi staabist 2. eesti politseirügement (mõlema rügemendi ülem oli major Karl Saimre). 12. juulil 1944 saadeti rügement Daugavpilsis lähistel rindele, kus tõrjus koos läti politseipataljonidega Punaarmee läbimurde. Sealt taandusid eesti politseipataljonid Jēkabpilsis lähedale, kust need augusti alguses Eestisse toimetati.¹¹²

Eestis liideti 40. pataljon 38. pataljoniga, pataljoniülemaks jäi 40. pataljoni ülem major Julius Ellandi. 37. politseipataljoni ülemaks määrati senine rügemendiülem major Karl Saimre. Pataljonide juurde formeeriti tankitõrjekompanii.¹¹³ Augusti lõpus saadeti pataljonid Emajõe rindele ja allutati 87. jalaväediviisile. Pataljonid paistsid silma Punaarmee sillapea hävitamisel Kärevere ja Laeva vahelisel alal. Kumbki pataljon kaotas surnute ja haavatutena sadakond meest, sealhulgas sai surma 37. pataljoni ülem Karl Saimre, keda asendas kapten Paul Suude. Emajõelt taganesid pataljonid septembris üle Puurmani, Põltsamaa, Viljandi ning Rūjiena Riia suunas. Septembri lõpus paigutati nad kaitsepositsioonidele Vidriži juures Limbaži ja Riia vahel ning liideti üheks lahingugrupiks 38. pataljoni ülema Julius Ellandi juhtimisel. 2. oktoobril vahetati pataljonid rindelt välja ja saadeti meritsi Gotenhafenis (Gdynia), kus allutati eesti

¹¹¹ Gesamtübersicht nach dem Stande vom 26.12.1943, BArch RH 26-285/16.

¹¹² Oberstleutnant der SchP. Schmidt, Auflösung Estn. Pol.-Regt. 1, Aufstellung Estn. Pol.-Regt. 2 aus bisherigem Stab/Estn. Pol.-Regt. 1 und den F.-Batlen. 37, 38, 40 und erhöhte Marschbereitschaft sowie Einsatz Estn. Pol. Regt. 2, 4.7.1944, BArch RH 24-54/154, 130–135.

¹¹³ Oberstleutnant der SchP. Schmidt, Einsatz und Inmarschsetzung der F.-Batle. 37, 38 und Pak.-Komp. bei der Armeeabteilung Narwa, 27.8.1944, BArch RH 24-54/171, 154.

piirikaitserügementide tagavararügemendi staabile. 17. oktoobriks viidi pataljonid Neuhammerisse 20. eesti SS-diviisi väljaõppelaagrisse ja liideti 37. politseipataljoniks. 31. oktoobril pataljon likvideeriti ja mehed saadeti 20. eesti SS-diviisi.¹¹⁴

41. tagavara-kaitsepataljon (selle ülem oli kuni piirikaitserügemendi ülemaks nimetamiseni 1944. a alguses kolonelleitnant Juhan Vermet) saadeti laiali 11. juulil 1944 kõrgema SSi ja politseijuhi Friedrich Jeckelni korraldusel. Isikkoosseis liideti 35. tagavara-väljaõppe politseipataljoniga (vt allpool).

42. politsei-pioneeripataljon (ülem major August Siller) allus 1944. aasta esimesel poolel väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale, 1944. aasta juulis 18. armee L armeekorpusse, augustis XXVIII armeekorpusse 514. pioneerirügemendi staabile ning paigutati augusti lõpuks 207. julgestusdiviisi rindelõiku Emajõe põhjakaldale Tartust idas. Septembri alguses oli rindel 8 ohvitseri, 44 allohvitseri ja 144 sõdurit. Enamik pataljoni ellujäänud mehi jäi 1944. aasta sügisel Eestisse.¹¹⁵

Eesti SSi ja politseijuhi ning korrapolitsei ülema formeeritud eesti kaitsepataljonid

5. detsembril 1941 läks Eesti ala tsiviilokupatsioonivalitsuse alla. Kindralkomissar Litzmanni aparaadi kõrval alustasid tegevust kohalikud Saksa politseiasutused. Julgeolekupolitsei ja SD Eestis (ülem *SS-Sturmbannführer* dr Martin Sandberger) moodustati juba alates juulist Eestis tegutsenud *Einsatzgruppe A Sonderkommando 1a* baasil. Ostlandi ja väegrupi Nord tagalapiirkonna kõrgemale SSi ja politseijuhile Riias (Friedrich Jeckeln) allus Tallinnas SSi ja politseijuht Eestis (1941–1944 *SS-Oberführer* Heinrich Möller), kellele omakorda allus korrapolitsei ülem Eestis. Viimases ametis oli 1941–1942 politsei kolonelleitnant Hermann

¹¹⁴ Generalkommando II. Armeekorps, Kriegstagebuch Nr. 5, 28.8.–19.9.1944, BArch RH 24-2/275, 99–166; Geleitlage 4.10.1944, BArch RM 45 I/247, 169.

¹¹⁵ Truppeneinteilungen der 18. Armee, 11.8., 17.8., 26.8., 30.8., 9.9.1944, BArch RH 20-18/840.

Schallert, 1942–1944 politseikolonel Wilhelm von Thaden ja 1944. aastal politsei kolonelleitnant Johann Schmidt.¹¹⁶ Seega esindasid okupeeritud Eestis Himmleri haldusala kolm SSi ja politsei ohvitseri: Möller esindas SSi ja politseid kui tervikut, Sandberger salapolitseid (Riigi Julgeoleku Peaametit (RSHA)) ning korrapolitsei ülem Korrapolitsei Peaametit. Ehkki nii Sandberger kui ka korrapolitsei ülem allusid formaalselt Möllerile, olid neil oma ülemad ka Riias – Julgeolekupolitsei ja SD juhataja ning korrapolitsei juhataja. Sandbergeri alluvus Möllerile oli ainult nominaalne, korrapolitsei ülema kontakt Mölleriga oli tihedam.

Eesti politseiasutuste taastamine algas samal ajal sakslaste edasitungiga Eestis. Formaalselt allusid need Eesti Omavalitsusele, tegelikult siinsetele Saksa politseiasutustele. Politseiprefektuuride poliitilise politsei ja kriminaalpolitsei allüksused ühendati 1942. aastal saksa mustri järgi Eesti Julgeolekupolitseiks, mis allus formaalselt Eesti Omavalitsusele, tegelikult aga Sandbergerile. Välispolitsei (tavaline politsei) allus Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi politsei ja Omakaitse valitsusele (hiljem politseitalitus), mille allüksusteks maakondades olid prefektuurid. 1941. aasta suvel omaalgatuslikult moodustatud Omakaitse üksused saatsid sakslased küll laiali, kuid juba augustis taastati Omakaitse uuesti abipolitsei funktsioonis. Pärast Eesti Omavalitsuse ametisseastumist 1941. a septembris moodustati algul politsei ja Omakaitse valitsus, mis 1942. aasta augustis reorganiseeriti politseitalituseks, millele allus Omakaitse peavalitsus. 1943. aasta märtsis reorganiseeriti Omakaitse peavalitsus iseseisvaks peavalitsuseks Eesti Omavalitsuse alluvuses ning moodustati Omakaitse peastaap.

Neid struktuurimuudatusi tuleb vaadelda kohalike politsei- ja omakaitseasutuste Saksa sõjaväe- ja politseiasutustele allumise kontekstis. 1941. aastal oli Omakaitse *Wehrmacht*'i, pärast Eesti ala andmist tsiviilvalitsuse alla aga alates 1942. aasta jaanuarist korrapolitsei alluvuses. 1942. aasta oktoobris sõlmitud kokkuleppega jäid Omakaitse palgalised üksused – vahipataljonid – korrapolitsei alluvusse ja reorganiseeriti politsei-

¹¹⁶ Meelis Maripuu, „German civilian administration in Estonia in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 527–528.

vahipataljonideks, vabatahtlik Omakaitse aga viidi tagasi *Wehrmacht*'i, s.o väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja alluvusse.¹¹⁷

Kaitsepataljonid nr 29–36 aastatel 1941–1943¹¹⁸

Vaatamata Eesti territooriumi andmisele tsiviilvalitsuse alla oli Eestis piisavalt sõjalise iseloomuga ülesandeid – maanteed ja raudteede ning eriti sildade, tööstusobjektide ja ettevõtete ning sõjavangilaagrite valvamine, rannakaitse, aga ka näiteks lumekoristustööd. Ehkki mingil määral täitsid neid ülesandeid Saksa tagalaüksused ja Eesti Omakaitse, nõudis idarinne üha rohkem mehi ning sakslased otsisid võimalusi saksa sõjaväelaste asendamiseks kohalike sõjaväestatud üksustega. Eestlasi motiveeris nendes üksustesse astuma peamiselt rahateenimisvõimalus, samuti lubadus, et pataljone ei saadeta Eestist välja. Et täiesti vabu vabatahtlikke ei olnud piisavalt, komplekteeriti pataljonid suuresti Omakaitse liikmetest.

Arhiividokumente nende pataljonide kohta on säilinud vähe ja seetõttu tugineb informatsioon peamiselt mälestustele ja juhuslikele viidetele teiste sõjaväe- ja politseiasutuste dokumentides. Seetõttu – ühelt poolt sellepärast, et enamiku meeste teenistus algas Omakaitstes, teiselt poolt aga ka sellepärast, et paljud mehed jõudsid 1943. aasta alguses või hiljem Omakaitse palgalistest üksustest formeeritud politsei-vahipataljonidesse, mille numbrid olid samuti 29–33 – on mälestustes ja seetõttu ka kirjanduses pataljonid ja nende numbrid väga sageli segi aetud. Laialiisaadetud pataljonide staape ja ohvitseri kasutati 1943. ja 1944. aastal uute pataljonide formeerimisel, mis mõnikord kandsid ka sama numbrit, nii et ohvitseride jaoks võiski olla tegemist teenistusega ühes ja samas, ajuti muutuva rakenduse ja vahetuva meeskonnaga pataljonis.

¹¹⁷ Maripuu, 521–537; Indrek Paavle, „Estonian Self-Administration in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 550 jj; Argo Kuusik, „German Police Institutions in Estonia in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 573–576; Argo Kuusik, „German Order Police in Estonia 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 603–605; Argo Kuusik, „Estonian Omakaitse in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 797–806.

¹¹⁸ Aivar Niglas ja Toomas Hiio, „Estonian defence battalions/police battalions in the German Armed Forces,” – Estonia 1940–1945, 858–863, kui ei ole eraldi teisiti viidatud.

Oluliseks allikaliigiks kaitsepataljonide ja politseipataljonide ajaloo väljaselgitamisel on pärast sõda Nõukogude riikliku julgeoleku kätte sattunud meeste juurdlustoimikud. Kuid nende antud ütlusi ei saa võtta alati puhta tõena, sest ülekuulatavad üritasid maha vaikida oma elukäigu neid episoodi, mis võisid karistust raskendada. Nõukogude kriminaalkoodeksi paragrahvide 58¹¹⁹ järgi, mille alusel mõisteti süüdi poliitiliste süütegude eest, karistati rängimini teenimist SSi ja SD üksustes, teenimist ohvitserina, võitlust Punaarmee vastu „relvaga käes”, osalemist haarangutel partisanide ja Nõukogude langevarjurite vastu jne. Selliste tegudena kvalifitseeritavaid episoodi oma elukäigus üritati varjata. Näiteks kolme aasta jooksul 38., 32. ja 292. politseipataljonis teeninud Uno Kraus üritas esialgu end esitada hoopis 1944. aastal mobiliseerituna, kes oli Eesti venelastest moodustatud 3. politsei-ehitus-pioneeripataljoni rühmaülem.¹²⁰

Värbamine pataljonidesse algas 1941. aasta lõpul. Kõrgem SSi ja politseijuht Jeckeln eraldas eesti pataljonidele numbrid 29–36. Pataljonid 29–35 olid ette nähtud rakendamiseks Eestis, 36. pataljon aga värvati algusest peale rindekaitsepataljonina. Pataljonid nr 30 ja 35 kavandati tagavara-väljaõppepataljonideks.

29. kaitsepataljon formeeriti vahiteenistuseks Tallinnas ja pataljoni värvati vaid mehed, kes ei tahtnud teenida väljaspool Eestit. Kuna vabatahtlikke oli vähe – paljud läksid siis veel julgestusgruppidesse –, arvati pataljoni koosseisu ka Tallinn-Nõmme Omakaitse 2. sadakond (kompagnii). **33. kaitsepataljon** formeeriti Tartus samadel alustel 29. kaitsepataljoniga.

Vaatamata lubadusele jätta pataljonid Eestisse, saadeti 29. ja 33. pataljon 1942. aasta märtsis Leningradi rindele 18. armee L armeekorpuse rindelõigu rannakaitseks Leningradi ja Oranienbaumi vahel. Seal allusid need koos läti kaitsepataljonidega nr 19 ja 21 politsei lahingugrupile, mida juhtis Friedrich Jeckeln ja mille tuumiku moodustasid saksa politseipataljonid nr 305, 306 ja 310. Eesti pataljonide ülemateks olid vastavalt major Johann Peiker ja kapten Voldemar Pärilin. 1942. aasta sügisel

¹¹⁹ Tegelikult mõnisteist paragrahvi – § 58-1, § 58-2 jne.

¹²⁰ Uno Krausi ülekuulamise protokoll, 30.10.1945, ERAF.129.SM.1.19638.

sõitsid nad Tallinna, et nõuda oma kehva väljaõppe ja relvastusega pataljonide rindelt äratoomist. Seda käsitati deserteerimisena, mõlemad degredeeriti reameheks ja saadeti Volhovi rindele. Mõne aja pärast põgenesid mõlemad Soome ja 1944. aastal olid nad soomepoiste rügemendi JR 200 pataljonide ülemad. Pärast Peikeri ja Pärlini tagandamist olid pataljoniülemateks vastavalt Karl Saimre ja major Johannes Koort. Pataljonid toodi rindelt ära 1942. aasta novembris ja detsembris ning likvideeriti, mehed saadeti teistesse kaitsepataljonidesse või värvati Eesti Leegioni, osa mehi suunati 35. tagavarapataljoni.

31. kaitsepataljon kavatseti formeerida Rakveres ja **32. kaitsepataljon** Võrus. Ehkki 1942. aasta alguses oli 31. pataljoni nimekirjas üle 200 mehe, ei formeeritud seda kunagi lõpuni – ilmselt anti mehed teistele pataljonidele. 1942. aasta augustis koosnes pataljon vaid staabist ja orkestrist ning likvideeriti aasta lõpuks. **32. kaitsepataljoni** kohta, mis pidi formeeritama Võrus, puuduvad andmed, ehkki Saksa välipostinumbrite loetelu järgi oli see pataljon 1942. a juulis Narvas objektiivvalves, septembris aga *Wehrmacht*'i käsutuses ja arvati välipostinumbrite loetelust välja alles 1943. a septembris.¹²¹ **34. kaitsepataljon** formeeriti Võrus *SS-Untersturmführer* Schusteri juhtimisel täiskoosseisuliseks ja allutati Pihkvamaal teid, raudteid ja sildu ehitavate organisatsiooni Todt allüksuste kaitseks. Ilmselt pataljon ka allus organisatsioonile Todt, sest julgestusdiviiside koosseisutabelites ning SSi ja politseijuhi dokumentides seda ei nimetata. 1942. aasta augustis kandis üksus nime *Estonische Schutzkommando Org. Todt*. Staap oli Pihkvas ja neli kompaniid vastavalt Luugas, Idriitas, Oudovas ja Dnos. Teistel andmetel oli 34. kaitsepataljoni staap samal ajal Võrus ja selle ülem oli major Rudolf Martinson.¹²² Ilmselt oli tegemist siiski sama üksusega, 1943. aasta märtsist 1944. aasta jaanuarini oli 34. pataljoni ülem leitnant Hendrik Sillapere. Pihkva oli näidatud pataljoni asukohana nii 1. septembri 1943. aasta kui ka 1. jaanuari 1944. aasta Omakaitse peavalitsuse eesti üksuste nimekirjades, samal ajal on septembris pataljon näidatud rinde-kaitsepataljonina, jaanuaris aga vahi-

¹²¹ Hans-Joachim Neufeldt, Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945, *Schriften des Bundesarchivs, Bd. 3* (Boppard am Rhein: Boldt, 1957), 102.

¹²² Eesti vabatahtlike üksuste paigutustabel 20.8.1942 andmetel, ERA.R-358.2, 19.

Kaitsepataljonide vabatahtlike ülevaatus Tallinnas arvatavasti 1941. aasta sügisel. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

pataljonina.¹²³ Pärast rinde jõudmist Eesti piiridele toodi pataljon Eestisse ja saadeti laiali, mehed läksid teistesse eesti üksustesse. Saksa väli-postinumbrite loetelus oli pataljon veel 1944. aasta juunis ja arvati sealt välja 1945. aasta jaanuaris.¹²⁴

30. kaitsepataljon ja **35. kaitsepataljon** kavandati tagavara-välja-õppepataljonideks, 30. pataljon Tallinnas ja 35. pataljon Pärnus. Et mõlema jaoks mehi ei jätkunud ja enamik 35. pataljoni meestest saadeti 1942. aasta kevadel täienduseks 33. kaitsepataljonile, ühendati 35. pataljoniga ka 30. pataljon ja tagavara-väljaõppepataljoni asukohaks määrati Tallinn. Samal ajal asutati selle juures ka kosujate kompanii – selle nimekirja võeti mehed, kes olid pärast haavataasaamist või haigestumist

¹²³ Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943, Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, mõlemad ERA.R-358.2.1, 35, 38.

¹²⁴ Neufeldt, 102.

tervenenud ja hospitalist väljunud, kuid veel mitte oma pataljoni tagasi saadetud.

Eialgu vaid pataljonide 29–36 tagavarapataljoniks mõeldud 35. kaitsepataljon sai ka alates 1942. aasta lõpust Omakaitse palgalistest üksustest formeeritud kaitse-vahipataljonide tagavaraüksuseks (vt allpool). 1944. aasta mobilisatsiooniga formeeriti politsei-jalaväepataljonid (politseifüsiljeepataljonid) nr 286, 288, 291 ja 292, mille tagavaraüksuseks oli 35. pataljoni koosseisus moodustatud eraldi tagavara-väljaõppekompanii. Kui 1944. aasta juulis likvideeriti Tartus asunud 41. tagavara-väljaõppekompanii, oli 35. kompanii ka 37., 38., 40. ja 42. politsei-rindepataljoni tagavaraüksuseks (vt eespool).

Kõige rohkem tähelepanu on pälvinud **36. kaitsepataljon** (rindekaitsepataljon), mis formeeriti Lääne-Eestis ja saartel. Osa selle pataljoni arhiivist langes Stalingradi välisrindel Punaarmee kätte, saadeti edasi Eesti partisaniliikumise staapi Leningradis ja on sealt tänaseks jõudnud Eesti Riigiarhiivi filiaali. Lisaks avaldati ühe kompanii- ja hiljem pataljoniülema Harald Riipalu aruanne pataljoni tegevusest. Nii on pataljoni formeerimise käik ka täpsemalt teada ning analoogia põhjal võib seda pidada kõnealuste kaitsepataljonide formeerimise üldisemaks näiteks.

Pataljoni staap jõudis Haapsallu 23. novembril 1941 ja alustas meeste värbamist. Meeste nappuse tõttu – pealegi praagiti pooled 70–80 vaba-tahtlikust tervislikel põhjustel välja – liideti pataljoniga kaks Kuressaa-res asunud kompaniid Saaremaa Omakaitsest ja üks kompanii Hiiumaa omakaitsealasi. 1942. aasta aprillist augustini oli pataljon väljaõppel Tartus, täienduseks saadeti ohvitseri ja sõdureid 30. ja 35. tagavara-kaitsepataljonist ning 31. ja 34. kaitsepataljonist. Tartus formeeriti pataljon kolmekompaniiliseks. Meeste puudust näitab ka see, et pataljoni kuulus 23 ohvitseri, 161 allohvitseri ja 254 sõdurit, ehkki ametikohti oli vaid 62 allohvitseri jaoks. Eestis jätkus töötuid kaadriallohvitseri, kuid mitte sõdureid.

Augustis 1942 saadeti pataljon Nowogródekisse (endine Ida-Poola, tänapäeval Valgevene), kus rakendati võitluses partisanide vastu. Pataljon oli Nowogródekis 4.–25. augustini 1942. Nowogródekis ja lähedalasuvas

Djatlovos tapeti 6. ja 7. augustil kuni 3000 juuti. 1948. ja 1950. aastal Nõukogude julgeoleku ülekuulamistel mõnelt endiselt pataljoni liikmelt saadud tunnistuse põhjal on 36. politseipataljoni süüdistatud selles sõjakuriteos osalemises. On ka teada, et 6. augustil saadeti pataljonist üks 26-meheline komando Djatlovosse. Kuid 1948. aastal juutide tapmises osalemist tunnistanud Rudolf Mäeorg võttis oma tunnistuse hiljem tagasi ja väitis, et see on temalt jõuga välja pressitud. Tegemist on ebatavalise juhtumiga: 1940. aastate teisel poolel ei tulnud tunnistuste tagasivõtmist sõjatribunali asjaajamises just sageli ette. Saksa ja Iisraeli politsei uurisid Nowogródeki juhtumit 1960. aastatel ja süüdistasid massimõrvas kohalikku Saksa sandarmeediat, üht leedulaste üksust ja valgevenelaste kaitsepataljoni.¹²⁵

Septembrist novembrini 1942 valvas pataljon sõjavange kahes Donbassi sõjavangilaagris. Novembri alguses käis pataljonis Eesti SS-Leegioni värbamiskomisjon, mis valis välja 202 meest, kes aga kohe leegioni õppe-laagrisse ei sõitnud. Novembris saadeti pataljon hoopis Stalingradi välisrindele, kus võitles 22. novembrist 26. detsembrini 1942 kindralmajor von Stumpfeldi lahingugrupi alluvuses. Seejärel toodi kaotusi kandnud (39 langenut, 97 haavatut ja 11 teadmata kadunut) pataljon rindelt ära ja saadeti 1943. aasta jaanuari alguses Eestisse.

Eestis saadeti pataljoni isikkoosseis laiali ning paljud astusid vabahtlikult Eesti Leegioni, 36. pataljoni mehi saadeti ka 35. tagavara-väljaõppe kaitsepataljoni jt üksustesse. Pataljon formeeriti aga alates 1943. aasta maist Paides uuesti ja saadeti Kaunasesse, kus oli väljaõppel kuni sügiseni, misjärel saadeti Neveli rindele, mille käigus liideti 288. politseipataljoniga viimase numbri alla.¹²⁶ Osa pataljoni juhtkonnast – uus pataljoniülem Artur Kaschan ja ülemleitnant Lipping – olid maist septembrini 1943 õppejõududeks Riia lähedal Priedaines korraldatud politseipataljonide ohvitseride kursustel. Major Kaschan oli kursuste ülem ja

¹²⁵ Niglas, Hiio, 861–863; Indrek Paavle, „Soviet investigations concerning the activities of Estonian defence battalions and police battalions of the German armed forces in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 878–879.

¹²⁶ Paavle, „Soviet investigations”, 878; Kaarel Kuutma jt juurdlustoimik, ERAF 130 SM.1.11671, 266, 285–286.

Elmar Lipping tema abi.¹²⁷ Välipostinumbrite järgi otsustades likvideeriti 36. kaitsepataljon 1943. aasta alguses, kuid 1943. aasta märtsis formeeriti sama numbri all uuesti ja reorganiseeriti 1943. aasta oktoobris mitte 288., vaid 289. politseipataljoniks. Omakaitse peastaabi eesti üksuste loetelu järgi oli 36. rindekaitsepataljon 1943. aasta 1. septembril Ostrovis ja selle ülem oli major Kaschan.¹²⁸ Kolmandatel andmetel liideti 36. rindekaitsepataljon aga ajavahemikul 1.9.–31.12.1943 hoopis 286. politseipataljoni-ga.¹²⁹ Viimasel puhul on ilmselt segi aetud 286. ja 288. pataljon.

1943. aasta kevadel hakati ette valmistama suuremat SSi ja politsei operatsiooni Leedu ja Valgevene piirialade metsades tegutsenud partisanide mahasurumiseks (vt allpool). Selleks värvati ja õpetati välja hulk mehi nii Eestis kui ka Lätis, Leedus, Valgevenes ja ka Saksamaal. Eestist värvati politseipataljonid nr 286, 288 ja 289. Täielikult suudeti komplekteerida vaid 286. politseipataljon (vt allpool). Kahe ülejäänud jaoks värvati 1943. aasta alguses laialisaadetud pataljonide mehi ja teisi. 36. politseipataljoni lahingukogemusega isikkoosseisu kasutati arvatavasti väljaõpetajatena. Hiljem liideti nad algul 289. pataljoni ja see omakorda 288. pataljoni-ga.

Vabatahtlike üksuste hulka kuuluvad ka eesti lennuväeüksused, mis moodustati alates 1941. aasta sügisest, SD-kompaniid, tollipiirikaitsepataljonid ning mõned väiksemad üksused, millel siinkohal pikemalt ei peatuta. Kõige põhjalikumalt on käsitletud **eesti lennuväeüksuste** ajalugu.¹³⁰ Vähem on andmeid **SD-kompaniide** kohta. Teada on, et SD eesti erikompanii komandod osalesid juudi vangide mahalaskmisel Kalevi-Liival 1942. aastal.¹³¹ Eesti SD-üksusi rakendati võitluseks partisanide ja langevarjurite vastu Eesti Julgeolekupolitsei välisosakondades nii Novgorodi- ja Pihkvamaal kui ka Eestis. Omakaitse peastaabi eesti üksuste loetelu järgi oli 1943. aasta sügisel kaks eesti SD-kompaniid, üks idarinde põhjalõigus

¹²⁷ Uno Krausi juurdlustoimik, ülekuulamised 6. ja 27. detsembril 1945, ERAF 129SM.1.9638.

¹²⁸ Neufeldt, 102; Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943.

¹²⁹ Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 39–40.

¹³⁰ Hendrik Arro, Eesti lendurid lahingute tules: Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil, 2. parandatud ja täiendatud trükk (Tallinn: JMR, 1996); Hendrik Arro, Pommid öisest taevast: Öölahingulendurid idarindel (Tallinn: Grenader, 2010).

¹³¹ Meelis Maripuu, „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia,” – Estonia 1940–1945, 708 jj.

ja teine Leedus. 1944. aasta jaanuariks oli moodustatud kolmekompaniiline Eesti Julgeolekupolitsei I pataljon, mis oli Neveli all, välja arvatud 1. kompanii, mis oli Pihkvas. Üksik eesti SD-kompanii oli samuti Neveli all.¹³² 1944. aastal võitlesid SD-kompaniid ka Narva ja Tartu rindel.

Tollipiirikaitse (*Zollgrenzschutz*, termin oli kasutusel aastast 1937) allus Saksa rahandusministeeriumile. Pärast sõja algust Nõukogude Liiduga tegutses tollipiirikaitse ka okupeeritud idaaladel, tegeldes nii salakaubitsemise takistamise, objektivalve kui ka partisanide vastu võitlemisega. Kohati rakendati Saksa tollipiirikaitseüksusi ka rindel, milleks need aga ei sobinud, sest komplekteeriti enne 1900. aastat sündinud meestest. Eesti vabatahtlikest moodustati 1942. aasta kevadel kolm tollipiirikaitsepataljoni numbritega 43–45. 1943. aasta sügisel asusid need vastavalt Tallinnas, Kuressaares ja Tartus.¹³³ Isikkoosseisu poolest oli enamasti tegemist 1942. aasta aprillis laiali saadetud piiriomakaitse üksustega, mille meeskonnad tollipiirikaitsele üle võeti. Karl Mutso, kes hiljem teenis nii 32., 31. kui ka 37. politseipataljonis, tunnistas Nõukogude julgeoleku ülekuulamisel, et astus 1942. aasta jaanuaris vabatahtlikult Saksa armeesse ja teenis 1942. aastal jaanuarist aprillini 2. piiriomakaitse pataljonis rühmaülemana, olles Pihkva järve kaldal rannakaitstes. Pataljon allus Politseija Omakaitse Valitsusele ja likvideeriti aprillis, kui piirikaitseteenistuse võttis üle Saksa tollipiirikaitse.¹³⁴ Tollipiirikaitsepataljonid on ka eesti üksuste 1. jaanuari 1944. aasta nimekirjas, kuid ilma täpsemate andmeteta. Iga pataljoni numbri juurde on sulgudes lisatud veel teine number (vastavalt 35, 32 ja 40), mis võib osutada pataljonile, kuhu oli saadetud nende isikkoosseis. Saksa välipostinumbrid anti tollipiirikaitsepataljonidele 1942. aasta juulis, nende laialisaatmise kohta andmed puuduvad, kui välja arvata, et number 45 anti 1943. aasta septembris ühele valgevene pataljonile Baranovitšis.¹³⁵

Vabatahtlikest alustati ka Eesti SS-Leegioni formeerimist, millest aga pikemalt allpool seoses eesti üksustega Relva-SSis.

¹³² Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943, 36; Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 39.

¹³³ Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943, 37.

¹³⁴ Karl-Richard Mutso juurdustoitmik, ERAF 129SM.1.22551.

¹³⁵ Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 39; Neufeldt, 102.

Senisest teenistusvahekorrast tulenevalt formeeritud eesti üksused

Osa eesti üksusi aastatel 1942–1943 formeeriti meestest, kes polnud enam vabatahtlikud, kuid veel mitte ka mobiliseeritud. Pikale veniv sõda idarindel nõudis üha uusi mehi, kuid vabatahtlike arv oli kokku kuivanud ja mittedeakslaste mobiliseerimine oli vastuvõetamatu nii ideoloogilistel põhjustel kui ka rahvusvahelise sõjaõiguse piirangute tõttu. Et sellest hoolimata uusi väeosi moodustada, kasutati Eestis juba teenistuses olevate meeste käsu korras sõjaväkke saatmist. Nendeks väeosadeks olid Omakaitse palgalistest üksustest formeeritud vahi-kaitsepataljonid ning 1943. aasta kevadel Leedu ja Valgevene partisanivastasteks operatsioonideks välispolitseinikest ja teistest meestest moodustatud pataljonid. Kuid käsu korras saadeti Eesti SS-Leegioni ka Eesti Julgeolekupolitseis ja Eesti Omavalitsuse asutustes teeninud ohvitseri. Teiseks värvati poolvabatahtlikke sõjavangide seast: Saksa sõjaväkke astumine oli sõjavangist vabastamise tingimuseks näiteks Velikije Luki all Saksa poolele üle tulnud meestele, kes olid Viljandi sõjavangilaagris.

Omakaitse palgalistest kasarmeeritud üksustest moodustatud politsei-vahipataljonid nr 29–33

Eesti Omakaitse jagunes 12 territoriaalrügemeniks ehk malevaks: üks igas maakonnas pluss Tallinna malev. Need koosnesid territoriaalpatalljonidest, mis vastasid umbes omaaegsetele Kaitseliidu malevkondadele. 1942. aasta augustis kinnitatud struktuuri järgi nähti Omakaitstes ette 66 patalljoni ja 300 kompaniid. Nende üksuste liikmed olid vabatahtlikud, kes elasid kodus ja käisid tööl ning täitsid teenistuskohustusi vastavalt vajadusele (põhiliselt valveteenistus) või häireolukorras (haaran-gud põgenenud sõjavangidele, aga ka langevarjuritele ja partisanidele). Vabatahtlikul Omakaittsel oli umbes 40 000 liiget.¹³⁶ 1944. aasta jaanuari

¹³⁶ Kuusik, „Estonian Omakaitse,” 797–804.

üldmobilisatsiooni ajal kehtestati Omakaitstes teenimise kohustus kõigile 17–60-aastastele meestele, kes ei olnud sõjaväkke astunud või mobiliseeritud või muudel põhjustel teenistusest vabastatud.¹³⁷

Omakaitse malevate, pataljonide ja kompaniide ohvitserid olid palgalised. Peale selle olid Omakaitstes ka palgalised kasarmeeritud üksused: kaks pataljonistaapi, 27 üksikkompaniid ja 16 üksikrühma. 23. juuli 1942. a seisuga teenis Omakaitstes 4457 palgalist ohvitseri, allohvitseri, sõdurit ja sõjaväeametnikku, kusjuures palgalisi ametikohti oli rohkem – 5643.¹³⁸

Teise maailmasõja ajaloo käsitlemisel on üheks möödapääsmatuks teemaks kuriteod inimsuse vastu – see on tsiviiliskute mõrvamine poliitilistel põhjustel. Teadaolevalt hukati aastatel 1941–1944 *Wehrmacht*'i väli- ja asulakomandantide korraldusel ning Julgeolekupolitsei ja SD allasutuste otsusel, aga ka omakohtu korras Eestis kuni 8000 inimest, enamik neist 1941. aasta suvest 1942. aasta suveni. Mitte kõik hukatutest polnud süüdistatud ohvrid. Nende seas oli hulk inimesi, kes olid süüdi 1940.–1941. aasta Nõukogude julgeolekuteenistuse kuritegudes, hävituspataljonlasi, aga ka isikuid, kes ühel või teisel viisil rikkusid sõjaaja drakoonilisi seadusi (desertöörid, langevarjurite varjajad, põgenenud sõjavangid, mõnikord isegi spekulandid). Kuid mõrvatute hulgas olid ka rassilistel ja ideoloogilistel põhjustel tapetud süüdistatud inimesed – juutide ja mustlaste kõrval isikud, keda süüdistati ainult kommunistlikus meelsuses, nn uusmaasaajad jt – ning ka salakaebuste ohvrid. Surmaotsuste täideviijateks olid vanglate valveüksuste liikmed, samuti Omakaitse palgaliste üksuste liikmete seast värvatud vabatahtlikud hukkamiskomandod.¹³⁹ Üldiselt tõlevastavaks võib pidada Viljandi Omakaitse kompaniülema Heino Kinki 1947. aastal MGB-le antud tunnistusi surmamõistetute hukkamise korralduse kohta Viljandis. Omakaitse kompanii koosseisu kuulunud hukkamiskomandos oli tema ütluste järgi 6–7 meest, hukkamistel osalesid ka kompaniülem

¹³⁷ Vt Meeselanikkonna omakaitseteenistusse kutsumise määrus, 30.1.1944, AT nr 5, art 9 (1944).

¹³⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 863.

¹³⁹ Indrek Paavle, „Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941–1944: an overview,” – Estonia 1940–1945, 642–644.

ning julgeolekupolitsei eesti ja saksa ametnikud.¹⁴⁰ Hiljem kuulus Heino Kinki kompanii 32. kaitse-vahipataljoni.

1941. aasta detsembrist alates paralleelselt Saksa korrapolitsei ülemale Eestis ning Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi politseitalituse Omakaitse peavalitsusele allunud Eesti Omakaitse allutati alates 1. oktoobrist 1942 ka *Wehrmacht*'ile. Sõjaväe ja politsei vahel sõlmitud kokkuleppega jäi vabatahtlik Omakaitse *Wehrmacht*'ile, Omakaitse kasarmeeritud palgalised üksused aga korrapolitseile. Korrapolitseile allutatavad üksused formeeriti saksa vahipataljonide eeskujul kaitse-vahipataljonideks (*Schutzmannschafts-Wach-Bataillonen*, hiljem politsei-vahipataljonid – *Polizei-Wach-Bataillonen*).¹⁴¹ Esialgu kavatseti formeerida kuus pataljoni numbritega 281–286. Konkreetsem plaan valmis 1942. aasta detsembril alguses, kui otsustati formeerida seitse pataljoni numbritega 287–293. Ent seitsmeks pataljoniks ei jätkunud mehi. 16. detsembril 1942 käskis Himmler formeerida Omakaitse kasarmeeritud üksustest viis pataljoni ja anda neile selleks ajaks likvideeritud pataljonide numbrid 29–33 (vt eespool). See plaan viidi 1943. aasta 20. jaanuariks ka ellu (vt tabel 3).

Meeste maakondlik jaotumine võib osutada ka sellele, kuidas mõjutas väekõlblike meeste arvu maakonniti nii mobilisatsioon Punaarmeesse 1941. aasta suvel kui ka vabatahtlike julgestusgruppide ja politseipataljonide formeerimine aastatel 1941–1942. Saksa vägede kiire edasilikumise tõttu 1941. aasta suvel õnnestus Punaarmee mobilisatsioon läbi viia enamasti vaid Põhja-Eestis. Samas formeeriti peaaesjalikult Lõuna-Eesti meestest nii julgestusgruppid kui ka kaitsepataljonid nr 37–42. Lisaks formeeriti Lääne-Eesti ja saarte omakaitseelastest 36. kaitsepataljon (vt eespool).

¹⁴⁰ Heino Kink'i juurdlustoimik, ERAF.130SM.1.1563.

¹⁴¹ Ibid., 864; Durchführungsordnungen für die Dienstverpflichtung der Angehörigen der Schutzmannschafts-Bataillone und des Schutzmannschafts-Einzeldienstes Stadt und Land, 2.12.1942, ERA.R-65.1.28, 133–137.

Tabel 3. Kaitse-vahipataljonide nr 29–33 formeerimise käik¹⁴²

I. detsembri plaan			Kaitse-vahipataljonid I. aprillil 1943			
Omakaitse kasarmeeritud üksused	Plaan (pataljoni nr, kompaniide arv)	Meeste arv	Pataljoni uus number	Isikkoosseis		
				Ohvitserid	All-ohvitserid	Sõdurid
Tallinna malev	287 (4 kp)	330	29 (287 + 291)	29	114	429
Harju ja Järva malevad	288 (4 kp)	639	30 (288)	16	89	547
Virumaa ja Narva malevad	289 (4 kp)	518	31 (289)	10	72	430
Tartumaa malev	290 (3 kp)	315	32 (290 + 292)	20	85	407
Pärnu- ja Viljandimaa malevad	291 (2 kp)	239	– (vt nr 29)			
Lääne- ja Saaremaa malevad	292 (2 kp)	98	– (vt nr 32)			
Valga-, Võru- ja Petserimaa malevad	293 (3 kp)	409	33	15	83	282
Kokku				90	443	2095
Kõik kokku		2548			2628	

Kaitse-vahipataljonid jäid kompaniide kaupa oma senistesse asukohtadesse. Näiteks 29. kaitsepataljoni 1. kompanii oli Tallinnas ja selle üks rühm valvas Koplis sõjavange, Pärnu omakaitseelastest formeeritud 3. kompanii kaks rühma valvasid ohvitseride sõjavangilaagrit Pärnus, kolmas rühm oli aga Nõmmel.¹⁴³ 1944. aasta jaanuari lõpus viidi pataljonid nr 29–32 Jõhvi ja saadeti Narva rindele, kus nad koos Saksa julgestusüksustega pidid takistama Saksa vägede edasitungi, kuni Leningradi rindelt taganenud Saksa regulaarväed end uuesti lahingukorda seadsid. 33. pataljoni üksused osalesid veebruaris Punaarmee Mehikoorma desandi tõrjumisel. Pataljonid ei olnud ei rindelesaatmiseks välja õpetatud ega relvastatud. Seetõttu kandsid nad tõsiseid kaotusi. Osa 31. kaitse-

¹⁴² Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 864–865 järgi.

¹⁴³ Konstantin Jaska juurdlustoimik, ERAF 129SM.1.8167; Jaan Palo juurdlustoimik, ERAF 129SM.1.28084.

Major Robert Tammiste VR II/3. 1940–1941 Punaarmee 22. territoriaalkorpuses, 1943–1944 33. eesti kaitsepataljoni ülem. Eesti Riigiarhiivi filiaal

pataljoni 3. kompanii mehi deserteeris. 1944. aasta märtsi alguses paigutati pataljonid Narva rinde rannakaitsesse Mummassaarest Kunda laheni ja allutati rannakaitse eest vastutavale Saksa 2. õhutõrjediviisi staabile. Rannakaitsesse jäid pataljonid kuni mai lõpuni. 27. mail viidi pataljonid rindelt ära – 29. pataljon Pärnusse, 30. ja 31. pataljon Lehtsesse Tapa lähedal ja 32. pataljon Nississe – ja saadeti laiali.¹⁴⁴ Laiali saadeti ka 33. pataljon. Enamik mehi jaotati täiendusena kevadel Venemaalt tagasi toodud 37., 38. ja 40. politseipataljoni vahel, osa saadeti 35. tagavara-kaitsepataljoni ja osa 20. eesti SS-diviisi ja piirikaitserügementidesse.¹⁴⁵

Pataljoniülemad olid majorid Karl Ant (nr 29), Julius Ellandi (nr 30), Karl Kask (nr 31), Peeter Plado (nr 32) ja Robert Tammiste (nr 33). Ohvitserkond komplekteeriti enamasti endistest Kaitseleidu ohvitseridest, kes olid pääsenud 1941. aasta repressioonidest. Palju oli ka Eesti sõjaväe

¹⁴⁴ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 869.

¹⁴⁵ Ibid., 869–870.

ohvitseri, kes võeti 1940. aastal Punaarmee 22. eesti territoriaalkorpuse koosseisu, läksid selle ridades 1941. aastal rindele ning langesid sakslaste kätte vangi või läksid Saksa poolele üle. Pärast sõjavangist vabanemist 1941. aasta lõpul ja 1942. aasta esimesel poolel suunati nad enamasti Omakaitse teenistusse, sealt aga juba kaitse-vahipataljonidesse.¹⁴⁶ Vt ka skeem 4.

Politseipataljonid nr 286–290

1943. aasta teisel poolel korraldas Himmlerile allunud partisanivastase võitluse volinik (*Chef der Bandenkampfverbände*) SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach-Zelewski Valgevene, Leedu ja Läti piirialade metsades kolm partisanivastast operatsiooni, et puhastada väegrupi Mitte tagala ning väegruppide Mitte ja Nord kokkupuuteala partisanidest. Selleks formeeriti kaks korpuse staatuses lahingugruppi, millele allusid omakorda väiksemad väekoondised. Lahingugrupid komplekteeriti nii Wehrmacht'i kui ka SSi ja politsei ning Julgeolekupolitsei ja SD üksustest, aga ka leedu, läti, eesti, valgevene ja vene politseipataljonidest. Operatsioonide *Unternehmen Sommer* (12. august – 11. september), *Unternehmen Fritz* (21. september – 23. oktoober) ja *Unternehmen Heinrich* (24. oktoober – 6. november) jaoks formeeriti Eestis politseipataljonid nr 286, 288 ja 289.

Unternehmen Heinrich'i jaoks moodustatud lahingugrupile „von dem Bach” allusid operatiivgrupid (*Einsatzgruppe*) „Jeckeln” ja „von Gottberg” (Curt von Gottberg oli kõrgem SSi ja politseijuht Valgevenes). Friedrich Jeckelni operatiivgrupp koosnes kahest lõigust (*Abschnitt*), ühest grupist ja julgestusgrupist ning oli kokku umbes diviisisuurune. Ühe lõigu ülem oli SSi ja politseijuht Eestis Heinrich Möller ja temale allusid eesti politseipataljonid nr 286, 288 ja 289, peale nende veel 9. (saksa) politseirügement ning väiksemad Wehrmacht'i tankitörje- ja õhutörjeüksused. Nii Jeckelni

¹⁴⁶ Nende hulgas majorid Karl Kask ja Robert Tammiste. Vt nt ka Evald Allet (ERAF 129SM.1.2664), Felix Liiv (ERAF 130SM.1.14443), Robert Simon (ERAF 129SM.1.11492), Karl-Richard Mutso (ERAF 129SM.1.22551), Martin Raidma (ERAF 129SM.1.244).

kui ka Mölleri staap olid operatsiooni alguses Idritsas. *Heinrich*'is osales ka 3. eesti SS-brigaad, mille staabi asukohaks määrati Sebež.¹⁴⁷

Heinrich'i katkestas Punaarmee pealetung Neveli rindel ja üksused, sealhulgas ka eesti SS-brigaad ja politseipataljonid, saadeti rindele.

286. politseipataljoni formeerimine algas 1943. aasta mais. Pataljon formeeriti välispolitseinikest ja mehed koguti kokku kõigist prefektuuridest, välja arvatud Petseri ja Narva prefektuur. Pataljoni ettenähtud isikkoosseis oli 632 meest, kuid arvatakse, et koos nendega, kes pataljoni suunamisest kuuldes deserterisid, kaotas Eesti välispolitsei, kus 1. aprillil teenis ligi 1900 inimest, ligi poole oma isikkoosseisust, mis omakorda väljendus kuritegevuse taseme tõususe. Esialgu kavandati teenistusajaks pataljonis neli kuud, sellest kaks kuud väljaõppel. Tegelikult venis teenistus ligi kaks korda pikemaks. Väljaõpe Riia lähedal kestis 8. juunist 20. juulini, seejärel saadeti pataljon partisanide vastu ja alates 7. novembrist Neveli all rindele. Tagasi Eestisse toodi mehed 18.–22. veebruarini 1944. Pataljoni staabi ja kaaderkoosseisu baasil formeeriti mobiliseeritustest uus 286. politsei-füsiljeepataljon (vt allpool).

Pataljonide nr 288 ja 289 formeerimine algas 1944. aasta augustis, pataljonid komplekteeriti meestest, kes olid kuulunud selleks ajaks laiali saadetud pataljonidesse ja olid 35. tagavara-väljaõppepataljoni nimekirjas, ning teistest värvatutest. Tavaliste sõduritena saadeti 288. pataljoni ka 35. tagavara-kaitsepataljoni orkestrandid. 289. pataljoni täielikult komplekteerida ei suudetudki, vaatamata liitmisele 36. pataljoniga, ja see anti pärast *Unternehmen Heinrich*'i lõppu täienduseks 288. politseipataljonile. 1. jaanuari 1944. aasta eesti üksuste nimekirjas on vaid 286. ja 288. politseipataljon, mille ülemad olid vastavalt majorid Rudolf Martinson ja Karl Saimre. Saksa välipostinumbrate järgi lõpetati 289. politseipataljon 1944. aasta juunis.¹⁴⁸ 288. pataljoni staabi ja põhikoosseisu baasil formeeriti mobiliseeritustest uus 288. politsei-füsiljeepataljon (vt allpool).

¹⁴⁷ Befehl für Bereitstellung der Einsatzgruppe Jeckeln, 25.10.1943, Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA) P-82.1.14, 1–2; Einsatzbefehl Nr. 1 für Unternehmen „Heinrich“, 30.10.1943, LVVA P-82.1.14, 68–69p.

¹⁴⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 866–868; Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 38; Neufeldt, 107.

287. kaitsepataljon formeeriti 1943. a alguses. Sellesse suunati likvideeritud 29. ja 33. kaitsepataljoni (vt eespool) need mehed, kes Eesti Leegioni ei astunud või sinna ei kõlvanud. 1. aprilliks 1943 oli formeeritud üks kompanii (kaks ohvitseri, 11 allohvitseri ja 88 sõdurit), mis oli Kiviõlis vahiteenistuses. 21. veebruaril 1943 jõudsid Viljandi sõjavangilaagrisse 800 eestlast, kes olid Velikije Luki lahingute ajal Punaarmee 8. eesti laskurkorpusest Saksa poolele üle tulnud. Mehed vabastati laagrist tingimusel, et nad astuvad vabatahtlikult Eesti Leegioni. Need, kes seda ei tahtnud või kes leegioni ei kõlvanud, jäeti laagrisse edasi. 1943. a mais sunniti nad alla kirjutama nõusolekule Saksa sõjaväkke astumise kohta. Seejärel nad vabastati ja lubati kuuks ajaks puhkusele kohustusega puhkuse lõppedes ilmuda Tallinna korrapolitsei staapi. Seal määrati nad kaitsepataljonidesse, osa neist 287. kaitsepataljoni. 1943. aasta septembris oli pataljonis neli kompaniid ning pataljon oli Vaivara koonduslaagri ja selle harulaagrite välisvalves. 1943. aasta novembris oli pataljoni staap Rakveres ja kolm kompaniid valvasid Narva sõjavangilaagrit ning Vaivara koonduslaagri harulaagreid. 1944. aasta septembris oli pataljoni 3. kompanii Vaivara koonduslaagri Klooga harulaagri välisvalves. Pataljon viidi 1944. aasta septembris Saksamaale ja likvideeriti oktoobris Danzigi lähedal, mehed saadeti 20. eesti SS-diviisi väeosadesse. 287. politsei-vahipataljoni ülem oli major Johannes Koort.¹⁴⁹

290. kaitsepataljon (*Estnische Schutzmannschafts-Bau-Battalion 290* (r. V.)) formeeriti 1943. aastal Eesti venelastest, aga ka Saksa okupatsiooni ajal mujalt NSVLi territooriumilt erinevatel põhjustel Eestisse sattunud venelastest ja ka Venemaa eestlastest. Venelaste formeerimine ehituspataljoniks tulenes venelaste väiksemast usaldusväärsusest Saksa sõjaväe- ja politseivõimude silmis. 1943. a teisel poolel sagesid juhtumid, kus armeede ja väegruppide tagalapiirkondade venelastest, valgevenelastest, ukrainlastest ja kasakatest formeeritud kompaniid ja pataljonid läksid üle Punaarmee poolele või partisanide juurde või hakkasid mässama. 290. pataljoni 1. kompanii valvas 1943. aasta sügisel Vaivara koonduslaagri harulaagreid Eredal, Kundas ja Kiviõlis. 1944. aastal rakendati

¹⁴⁹ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 867.

pataljoni ehituspataljonina Tartu lähedal ja saadeti 1944. aastal Viljandisse. Pataljoniülem oli saksa kapten Vicenti, kompanii- ja rühmaülemate seas olid endised Venemaa eestlastest majorid Idas ja Jakustant. Välipostinumbrite nimekirjas oli pataljon kuni 1944. aasta detsembrini.¹⁵⁰ 1944. aasta suvel, kui mobiliseeritud Eesti venelastest formeeriti neli ehituspioneeripataljoni, käsitati 290. pataljoni dokumentides ühena nendest. Nii on mõnikord juttu ka viiest Eesti venelaste ehituspioneeripataljonist. Vt ka skeem 4.

Mobiliseeritud eesti üksused Saksa sõjaväes

Rahvusvaheline sõjaõigus (Haagi 1899/1907. a IV konventsioon maasõja seadustest ja tavadest) keelas okupeeritud alade elanike mobiliseerimise okupeeriva riigi sõjaväkke. Artikkel 45 sätestas: „Keelatud on sundida okupeeritud territooriumi elanikke vanduma truudust vaenulikule [okuppeerivale] võimule.”¹⁵¹ Oluline on siin sõna „sundida” – vabatahtlike värbamine ei olnud otse keelatud.

Vabatahtlike värbamist *Wehrmacht*'i takistasid aga Saksa seadused. See ilmnis järjekordselt 1944. aasta juulis, kui piirikaitserügemendid taheti röivastada Relva-SSi vormidesse ja mehed selle vastu protesteerisid. Nad väitsid, et Relva-SS koosneb vabatahtlikest, piirikaitserügemendid on aga mobiliseeritud ning teiseks, Relva-SS olevat poliitiline väeosa, piirikaitserügemendid aga ei taha poliitikaga tegemist teha, vaid ainult kaitsta oma maad bolševismi vastu. Vastuse protestile koostas SS-*Obersturmführer* Bernhardt, riigikomissariaadi Ostland Relva-SSi juhataja staabi VI osakonna ülem. Ta kirjutas: „Saksa *Wehrmacht* on suure Saksa riigi sõjavägi, mille eesmärgid on kindlalt piiritletud puht Saksa raamides ja mille koostis ja formeerimine on Saksa kaitseseaduses (*Wehrgesetz*) täpselt fikseeritud. Muu hulgas määrab see Saksa kaitseseadus, et Saksa *Wehrmacht*'i võivad kuuluda ainult need, kes on Saksa

¹⁵⁰ Ibid., 868; Neufeldt, 107.

¹⁵¹ Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp, 22. detsember 2010.

riigi kodanikud (*Deutsche Staatsbürger*) [---]. Relva-SS on selles mõlemas suunas, nimelt oma eesmärgi seadmisel ja oma koostise määramisel, astunud tubli sammu edasi. Mis puutub Relva-SSi eesmärki, siis, vaadeldes *Wehrmacht*'i Suur-Saksa riigi sõjaväena, võib Relva-SSi nimetada Euroopa sõjaväeks. [---]¹⁵² Sakslastele oli teada, et *Wehrmacht* oli eestlaste seas suuremas lugupidamises kui SS ja politsei. 1943. aasta lõpul, kui arutati Omakaitse territoriaalrügementide võimalikku rindelesaatumist, kirjutas väegrupi Nord tagalapiirkonna staabiülem kolonel Bernhard Pamberg: „Eestlased hindavad eriti kõrgelt, et neid juhitakse *Wehrmacht*'i ja mitte politsei poolt. Politsei on andnud eestlastele erinevaid lubadusi, millest ei ole aga kinni peetud, nagu näiteks lubadus rakendada üksusi ainult Eestis või Eesti piiride läheduses, samal ajal kui mitu üksust paigutati ka teistele sõjatandritele.”¹⁵³

Jaan Kross kirjutas 1944. aasta üldmobilisatsioonist ja rahvusvahelisest õigusest novellis „Põgenemine” (1993). Kross oli sündinud 1920. aastal ja kuulus seetõttu aastakäikude 1919–1924 varjatud mobilisatsiooni alla (vt allpool), kuid suunati – oma sõnul ülbitsemise pärast *SS-Meldestelle* ülemaga – sõjaväe abiteenistusse ning määrati saksa keele oskuse tõttu Eesti SS-Leegioni kindralinspektori Johannes Soodla staapi.¹⁵⁴ 2003. aastal esitas ta sama loo oma mälestustes:

„[---] Istusin oma laua taga kolme kirjutuslauaga toas ja lugesin Anzilotti *Corso di diritto internazionale*'t [---]. Siis tõugati uks lahti ja kolonel, kes armastas paljude paksukeste moel vähemalt lühikestel distantsidel dünaamilist sammu, marssis sisse. [---]

„Ja teie, härra Sirkel [nimi, mida Kross kasutab enda kohta mitmes autobiograafilises romaanis ja novellis. – *T. H.*], mis asja teie siin tuhteerite?”

Kolonel võttis Anzilotti enda kätte ja lehitses seda. Prantsuse sõjaväeakadeemia õpilasena sai ta muidugi aru, mis raamat see oli. Ja küsimus,

¹⁵² *SS-Obersturmführer* Bernhardt, Käsitleb eesti piirikaitserügemente, 19.7.1944, ERA. R-66.1.145, 61–62.

¹⁵³ *Umgliederung des estn. Selbstschutzes*, 3.12.1943, BArch RH 19-III /251, 29.

¹⁵⁴ Jaan Kross, *Kallid kaasteelised* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003), 93–96.

Eesti SS-Leegioni kindralinspektor SS-Oberführer Johannes Soodla, sügis 1943. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

millele ta veebruarikuu suurmobilisatsioonist alates aina pidi vastama, nii avalikkuse kui iseenda ees, oli tal arusaadavalt meeles ja keelel:

„Noh, härra Sirkel – mis siis teie rahvusvaheline õigus selle kohta ütleb: kas me tohime Eestis mobilisatsiooni läbi viia? Või ei tohi?”

See polnud muidugi täistõsiselt küsitud. Seda enam kaalusin sekundi jooksul, mida ja kuidas talle vastata. Pealegi kahe tunnistaja ees. Nähtavasti suunas Anzilotti itaaliakeelsus kuidagi mu reaktsiooni – ma mõtlen, Rooma-suunaliseks ning end kirikliku žestiga kaitsvaks. Ma tõstsin sõrmed lauaservalt ja lõin risti ette, laubale, rinnale, vasakule ja paremale rangluule:

„Ei tohi, härra kolonel.”

Ta vaatas mulle pulkas jõmmsilmil volksti otsa ja läks naerdes toast välja.”¹⁵⁵

¹⁵⁵ Ibid., 106–108.

Eesti SS-Leegion ja pataljon Narva

Eestlaste ja lätlaste Relva-SSi üksuste formeerimise üle arutati juba 1941. aasta sügisel. Siis olid selle vastu nii SSi juhtkond (SSi peaameti ülem Gottlob Berger) kui ka Alfred Rosenberg, okupeeritud idaalade minister. 1942. aasta suveks võtsid plaanid konkreetsema kuju. Sõda idarindel oli jäänud venima ja mehi nappis järjest rohkem. Samal ajal olid lõppemas nii eesti julgestusgruppide liikmete aastased kui ka eesti kaitsepataljonide meeste kuuekuulised teenistuslepingud. *Wehrmacht* oli huvitatud nende üksuste säilitamisest – ka kaitsepataljonid olid *Wehrmacht*'i julgestusdiviiside operatiivses alluvuses –, enamik mehi soovis aga teenistusest lahkuda. Põhjuseks oli eeskätt nende kohtlemine teise järgu soldatitena ning vilets varustus ja elutingimused, samuti soov võidelda rindel ja eesti ohvitseride juhtimise all. *Wehrmacht* üritas hea ja kurjaga takistada meeste lahkumist pataljonidest (vt eespool).

Kindralkomissar Litzmann ei olnud huvitatud uutest värbamistest Eestis, sest küüditamiste ja Punaarmee mobilisatsiooni ning ka vabatahtlike värbamiste tõttu hulga mehi kaotanud maa vajas hädasti tööjõudu. Samal ajal olid SSi juhtide külaskäigud Eestisse ja Lätisse tõstnud nende arvamust eeskätt eestlaste ja lätlaste „rassilisest kvaliteedist”, samuti eeldati, et Eesti Leegioni väljakuulutamise mõjutab üldist meeleolu Eestis okupatsioonivõimule soodsalt. Ehkki *Wehrmacht* (18. armee ülemjuhataja kindral Georg Lindemann) üritas viimase hetkeni eestlasi ja lätlasi tema operatiivses alluvuses tegutsevatesse üksustesse saada, olid Litzmann ja SSi juhtkond ühel nõul ning 28. augustil 1942, Tallinna vabastamise aastapäeval, kuulutas esimene välja vabatahtliku Eesti SS-Leegioni moodustamise. Sealjuures eeldati, et vähemalt osa seni julgestusgruppides ja kaitsepataljonides teeninud meestest astub vabatahtlikult leegioni. Nii ka tegelikult juhtus.¹⁵⁶

Sel ajal oli Himmleri eesmärk integreerida germaanlastest (valloolid, flaamid, hollandlased, taanlased, norralased ja rootslased) SSi vabatahtlikud ning ka eestlased ja lätlased¹⁵⁷ SSi eliitväega:

¹⁵⁶ Hiio ja Kaasik, 928–931.

¹⁵⁷ Läti SS-Leegion asutati 1943. aasta veebruaris läti üksuste baasil, mis võitlesid 2. SS-jalaväebrigaadi alluvuses.

„[---] See eesti väeosa koostatakse parimaist selle maa vabatahtlikest. See kujundatakse SS-*Reichsführeri* korralduste järgi, kellele ta Relva-SSi osana allub. Sellega rivistub leegionide või rügementide kõrvale Soomest, Rootsist, Norrast, Taanist, Hollandist ja Belgiast nüüd ka Eesti Leegion ühiseks võitluseks uue Euroopa eest. Eesti noormeestele avaneb nende oma väeosades võimalus kõrgete sõjaliste aumärkide saavutamiseks ja endile kätte võidelda õigust hilisemaks eelistatud eluks rahuajal. Samaaegselt kindlustatakse ülalpidamine nende perekondadele. [---]”¹⁵⁸

Värbamisel võeti arvesse rassitunnuseid (see peitus kriteeriumi „täielik SSi kõlblikkus” taga), ka füüsilised nõudmised olid kõrged: rivikõlblik, vanus 17–30 aastat, pikkus vähemalt 168 cm (alla 20-aastased) või 170 cm (üle 20-aastased).¹⁵⁹

Eraelust vabatahtlikke palju ei tulnud. Mitte sellepärast, et Eestis oleks valitsenud valdav vastuseis Relva-SSi astumisele, vaid peamiselt seetõttu, et enamik sobivaid mehi oli juba teenistuses. Suur osa vabatahtlikke tuli politseipataljonist Ostland ning julgestusgruppidest ja kaitsepataljonidest (vt eespool). Leegioni väljaõpe toimus SSi suures Debica väljaõppelaagris (nn *Heidelager*) Poolas Krakowi lähedal. 31. detsembril 1942 oli seal 892 eesti vabatahtlikku, 1. märtsil 1943 aga 969: 37 ohvitseri, 175 allohvitseri ja 757 sõdurit.¹⁶⁰

Eesti Leegion formeeriti alates 1. oktoobrist 1942 ja esmalt nähti ette eesti SS-rügemendi formeerimine. Kuid – hulk mehi saadeti ka nii SSi kadetikooli Bad Tölzis kui ka allohvitseride ja erialaspetsialistide koolidesse – esialgu jätkus mehi vaid motoriseeritud jalaväepataljoni väljaõpetamiseks. Pataljon andis vande 13. veebruaril 1943, nimetati 23. märtsil 1943 SSi motoriseeritud jalaväepataljoniks Narva, arvati Eesti SS-Leegioni koosseisust välja, allutati SS-soomusdiviisile Wiking ja saadeti Ukrainasse. Pataljoni kuulus 23. märtsil kokku 973 meest, neist 776 eestlast.

¹⁵⁸ „Kindralkomissar K. S. Litzmanni kõne Tallinna vabastamise aastapäeva aktusel,” Postimees nr 204, 29. august 1942.

¹⁵⁹ Hiio ja Kaasik, 931.

¹⁶⁰ Ibid., 935.

Seega saadeti rindele nii suurem osa eesti vabatahtlikest kui ka saksa väljaõppepersonalist ning leegioni väljaõppelaager oli peaaegu tühi.¹⁶¹

Vabatahtlike värbamine eesti üksuste komplekteerimise abinõuna oli end ammendanud.

Aastakäikude 1919–1924 varjatud mobilisatsioon ja 3. eesti SS-brigaad

Jätkuv vabatahtlike värbamine Eesti SS-Leegioni ei rahuldanud kaugeltki vajadust uute meeste järele. Eestis tõhustati leegioni propagandat. 30. jaanuaril 1943 kuulutati välja Eesti Leegioni Sõprade Seltsi (ELSS) asutamine, mille ülesandeks oli „tihendada ja arendada sidet Eesti Leegioni ja kodumaa vahel, eriti aga hoolitseda legionäride ja nende omaste eest, leegioni põhimõtteid levitada ja värvata leegionile mehi, kes tahavad Euroopa saatuseühtsusest osa võtta kommunismivastases võitluses.”¹⁶²

1941. aasta 19. detsembril oli okupeeritud idaalade minister Alfred Rosenberg kehtestanud okupeeritud idaaladel töökohustuse. 25. jaanuaril 1943 andis Ostlandi riigikomissar selle direktiivi esimese rakendusmääruse ja 16. veebruaril juhtnõõrid rakendusmääruse elluviimiseks, millega tööteenistuskohustus rakendati nüüd 1919.–1924. aastal sündinud meestele. Need, kes astusid vabatahtlikult Eesti Leegioni, vabastati tööteenistuskohustusest.¹⁶³ Tööteenistuskohuslased värvati kas väegrupi Nord sõjaväe abiteenistusse (*Hilfswilliger, Hiwi*) või rakendati sõjamajanduses. 24. veebruaril 1943 tehti otsus avalikult teatavaks.¹⁶⁴

Jätkus ka aktiivne propaganda Eesti Leegioni astumise toetuseks. 3. märtsil peeti Tartus Aia tänava õppehoones suurem koosolek üliõpilastele, kus pikema ettekandega esines Eesti Julgeolekupolitsei ülem

¹⁶¹ Ibid., 950–951.

¹⁶² „Asutati Eesti Leegioni Sõprade Selts,” *Postimees* nr 34, 30. jaanuar 1943.

¹⁶³ Tööteenistuskohustustest vabastati ka need, kes olid end registreerinud Riigi Tööteenistusse (*Reichsarbeitsdienst*, RAD). Riigi Tööteenistusse astusid gümnaasiumilõpetajad muu hulgas seetõttu, et üks aasta RADis andis õiguse astuda ülikooli.

¹⁶⁴ Hiio ja Kaasik, 936–937.

Ain-Ervin Mere, kes kutsus üliõpilasi üles leegioni astuma ja mõistis hukka „kolmanda tee otsijaid”, samuti avalikust tegevusest hoiduvaid haritlasi.¹⁶⁵ Järgmisel päeval avaldati ELSSi pöördumine, milles öeldi: „[---] Praegune võitlus on jätk meie Vabadussõjale, sama võitlus rahva ja kodumaa eest. [---] Eesti rahva südamesooviks aga oli võida asutada oma rahvusväeosa. See soov on täide läinud tänu Saksa riigi juhi ja riigivõimude tunnustusele ja usaldusele eesti rahva vastu Eesti Leegioni asutamise näol. [---] Praegu formeeritakse Eesti Leegioni, mis on ja jääb eesti rahva lahutamatuks osaks. Selle leegioni kaudu astub eesti rahvas üheväärtuslikuna kommunismi vastu võitlevate rahvaste perre. Seepärast on leegioni loomisele kaasaitamine ja tema ridadesse astumine mitte ainult iga eestlase aukohustus, vaid ka möödapääsmatu vajadus meie rahva tuleviku kindlustamiseks. [---] Pöördume kõigi Eesti meeste poole, kes on võimelised relva kandma, et nad võitleksid oma maa ja rahva kaitseks eesti rahvusleegioni ridades. [---]”¹⁶⁶

Arvestuslikult pidid end aastakäikudest 1919–1924 sundtöökohuslastena registreerima 33 210 meest, kellest registreerimisele ilmus 29 234. Tsiiviilsektoris rakendatavaid oli nendest 3913 ja relvajõududesse võis värvata 12 161 meest. Neist 5322 saadeti Eesti Leegioni, politseisse ja kaitsepataljonidesse. Enamiku sai Eesti Leegion (5022 meest),¹⁶⁷ ülejäänute leegioni astumist takistas enamasti mittevastavus leegionäridele kehtestatud nõuetele. **Sõjaväe abiteenistuse** kasuks otsustanud mehed saadeti spetsiaalsetesse Omakaitse malevate organiseeritud väljaõppepataljonidesse. 1943. aasta 22. aprilli seisuga olid pataljonid Kundas (2 kompaniid), Kohilas (4 kp), Paides (4 kp), Pärnus (3 kp), Viljandis (4 kp), Valgas (3 kp) ja Elvas (4 kp). Pataljoniülemad olid vastavalt kapten Aleksander Veelma,

¹⁶⁵ „Üliõpilasnoorsugu haarab relvad kätte,” *Postimees* nr 52, 4. märts 1943.

¹⁶⁶ „Eesti meestele,” *Postimees* nr 52, 4. märts 1943. Alla olid kirjutanud nii ELSS juhatuse (kolonel Johannes Soodla, Eesti Omavalitsuse kohtudirektor Oskar Öpik, vandeadvokaat Otto Pukk ja kirjanik August Gailit) kui ka nõukogu (vandeadvokaat Johan Holberg, Tartu üliõpilaskonna esindaja Ants Kalda, organisatsiooni Eesti Noored juht Gustav Kalkun, Tartu ülikooli rektor Edgar Kant, ettevõtja Abel Käbin, sanitaar-kindralmajor Hans Leesment, Omakaitse ülem kolonel Jaan Maide, kirjanik August Mälk, Omakaitse peavalitsuse direktor kolonel-leitnant Arnold Sinka) liikmed.

¹⁶⁷ Hiio ja Kaasik, 938.

major Ottomar Hindpere ning kaptenid Martin Paju, Mats Mölder, Johannes Multer, Arthur Nolk ja Arnold Kärnsna. Väljaõppepataljonide kaaderkoosseisus teenis kokku 512 sõjaväelast, neist 97 ohvitseri, igas pataljonis oli ka saksa väljaõppeohvitser. Aprilli lõpuks oli laagrites juba veidi üle 1000 sõjaväe abiteenistuse kasuks otsustanud mehe ja mõnisada sundtöökohuslast.¹⁶⁸

4. juunil 1943 oli SSi peaameti ülema Gottlob Bergeri andmetel Eestis arvele võetud 8734 potentsiaalset leegionäri, kellest 6224 oli juba sõjaväkke võetud.¹⁶⁹ Ei ole päris selge, kes peituvad nende arvude taga ja kas arvestust peeti leegioni värbamise algusest peale või alates sundtöökohustuse laiendamisest, kuid pildi suurusjärgudest annavad need arvud küll.

5. mail 1943 andis SSi juhtimise peaameti (Relva-SSi ülemjuhatus) ülem Hans Jüttner korralduse Eesti SS-Vabatahtlike Brigaadi (alates 1943. aasta oktoobrist **3. eesti SS-vabatahtlike brigaad**) formeerimiseks. Brigaad formeeriti pärast Narva pataljoni rindelesaاتمest Eesti Leegioni väljaõppelaagrisse jäänud meeste ja Eestist Debicasse saadetud 1919.–1924. aastal sündinud nekrutite baasil. Brigaad koosnes kahest kahepataljonilisest grenaderirügemendist.¹⁷⁰ Kummaski rügemendis oli kaks neljakompaniilist pataljoni ja lisaks suurtükipatarei, tankitõrjepatarei ja pioneerikompanii. Brigaadil oli lisaks veel suurtükiväedivisjon, õhutõrjedivisjon ja sidekompanii. 3. eesti SS-brigaadi ettenähtud koosseis oli 7253 meest, kellest enamiku moodustasid aastakäikude 1919–1924 mehed. Brigaadiülem oli *SS-Standartenführer* Franz Augsburg, staabis teenisid peaaegu eranditult saksa ohvitserid, rügemendi- ja pataljoniülemad olid eestlased.

¹⁶⁸ Omakaitse väljaõppepataljonide nimekiri andmeil 22.04.1943, ERA R-358.2.1, 23–26.

¹⁶⁹ Hiio ja Kaasik, *Estonian units in the Waffen-SS*, 939.

¹⁷⁰ 1942. aasta oktoobris nimetati nii *Wehrmacht*'is kui ka teistes relvaliidides jalaväelased grenaderideks ja jalaväerügemendid grenaderirügementideks, kuid enamasti säilitasid *Wehrmacht*'i jalaväediviisid oma nime. Eesti rügementidele esialgu antud numbrid 42 ja 43. 1944. aasta veebruari alguses anti numbrid 42–44 19. läti SS-diviisile ja 20. eesti SS-diviisi rügementide numbriteks said 45–47 (vt Arturs Silgailis, *Läti Leegion* (Tallinn: Grenader, 2009), 87jj).

Ohvitseride värbamine ja mobiliseerimine Eesti SS-Leegioni jaoks

3. märtsil 1943 Tartus üliõpilastele ja õppejõududele peetud kõnes kritiseeris major Ain-Ervin Mere ka kaadriohvitseri,

„[---] kes on end üliagaralt rakendanud küll politseisse, küll Omakaitseesse, küll direktoriumidesse, küll igasugustesse keskustesse ja arvata-vasti leidub neid meiereideski. Seal, kus nad peaksid olema – sõdijate hulgas, seal, kus on ainult väike osa meie kaadriohvitseri ja domineerivad on reservohvitserid – seal neid ei ole. Ma ei räägi siin meie vanema-test ohvitseridest, kes juba eluealt on niivõrd vanad, et nende rakendamine nii moodsasse üksusesse, kui seda on Eesti Leegion, ei ole enam mõeldav. Ma mõtlen siinjuures ohvitseri, kes sügaval rahuajal on valinud oma eluülesandeks sõjamehe elukutse ja kes meie oma rahva kulul on saanud vastava erihariduse. [---]”¹⁷¹

27. märtsil andis Hjalmar Mäe korralduse Eesti ohvitseridele ja allohvitseridele astuda vabatahtlikult Eesti Leegioni.¹⁷² Eesti Julgeolekupolitsei allikate andmeil põhjustas korraldus ohvitserkonnas segadust ja pahameelt. Arvati, et käsk astuda vabatahtlikult Eesti Leegioni on pigem mobiliseerimine. Samuti arvati, et Hjalmar Mäe võiks eeskujuna näidata ja saata kõigepealt sõjaväkke need ohvitserid, kes teenisid Eesti Omavalitsuse mitmesugustes asutustes.¹⁷³

Järgnevalt võeti arvele kõik ohvitserid, kes teenisid politseis, Eesti Omavalitsuse asutustes, Omakaitse ja väljaspool avalikku sektorit, juulis oli neid kokku 221 meest. Esimestena saadeti juuli esimesel poolel leegioni Eesti Julgeolekupolitsei ohvitserid, 57 arvelevõetust 31 meest, 18 said ajapikenduse. Juuli keskel andis väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja, kellele allus Eesti Omakaitse, korralduse kõigile Omakaitse ohvitseridele, kes olid vallalised ja kuni 29-aastased, astuda vabatahtlikult

¹⁷¹ „Üliõpilasnoorsugu haarab relvad kätte.”

¹⁷² „Eesti Omavalitsuse juhi korraldus eesti ohvitseridele ja allohvitseridele Eesti Leegioni astumiseks,” *Postimees* nr 72, 27. märts 1943.

¹⁷³ Hiio ja Kaasik, 951–954, 939.

*Kolonel (Frw.-Standartenführer) Henn-Ants Kurg
3. eesti SS-brigaadi
45. SS-grenaderirügemendi
ülemana 1943. aasta sügisel.
Eesti Sõjamuuseum*

leegioni. Julgeolekupolitseis teeninud Eduard Raigi järgi sai leegion ainuüksi politseist ja julgeolekupolitseist 250 ohvitseri ja allohvitseri.¹⁷⁴

Leegionist kujundati võitlusvõimelist rindeüksust ja sinna saadeti ohvitserkonna paremik, noored ja terved mehed. Sovetlikud repressioonid ja ohvitseride arreteerimine 1941. aasta juunis Värskas ja Petseri suvelaagrites tabasid eeskätt vanemohvitseri. Suur osa endisi Eesti sõjaväe nooremohvitseri, kes jäid teenima Punaarmee 22. territoriaalkorpusesse, viidi koos korpusega 1941. aasta suvel Venemaale. Umbes 200 ohvitseri tulid juulis Saksa poolele üle või langesid vangi¹⁷⁵ ning nende sõjavangist vabastamise tingimuseks oli Saksa sõjaväkke astumine. Seetõttu oli niisuguseid ohvitseri palju Omakaitstes ja ka 1942. aasta lõpus formeeritud

¹⁷⁴ Ibid., 941.

¹⁷⁵ „Eestlasi Saksa vangilaagrites“ (nimekirjad), *Postimees* nr 75–78, 13.–16. oktoober 1941.

kaitsepataljonides nr 29–33. Kaitseliit oli laiali saadetud juba 1940. aasta juulis, hulk Kaitseliidus teeninud ohvitseride oli repressioonide ajal rohkem „silma alt ära” ning pärast Saksa okupatsiooni algust astusid paljud neist, eriti malevates ja malevkondades teeninud kaadriohvitserid, kellest paljud olid 1941. aastal metsavendadena võidelnud, samuti Omakaitseesse.

Eesti ohvitseride koguarvu peale mõeldes tuleb silmas pidada, et ka suurem osa Punaarmee 8. eesti laskurkorpuse ohvitseridest olid endised Eesti ohvitserid, kes territoriaalkorpusest Saksa poolele üle ei läinud ja vangi ei langenud või mobiliseeriti 1941. aasta juulis ja augustis tsiviilsektorist.

1943. aastal astusid silmapaistvamatel ametikohtadel teeninud ohvitseridest leegioni kolonel Johannes Soodla, kes oli seni Eesti Raudtee ülem, *Abwehr*'is teeninud ja 1941. aastal Erna salka juhtinud kolonel Henn-Ants Kurg ning ka Eesti Julgeolekupolitsei ülem major Ain-Ervin Mere ise. Tema oli algul pataljoniülem, kuid viidi peagi üle kindralinspektuuri staapi.

Kolonel Soodla, kes oli algul Eesti SS-brigaadi 42. grenaderirügemendi ülem, edutati 10. oktoobril 1943 Eesti SS-Leegioni kindralinspektoriiks ja ülendati *SS-Oberführer*'iks. Tema asemele määrati kolonel Henn-Ants Kurg, kes sai 1943. aasta detsembris põrutada, oli Tallinnas haiglas, paranes, kuid suri peagi sapikivide löikusel.¹⁷⁶ Tema asemele nimetati major Paul Vent. 43. grenaderirügemendi ülem oli kolonel Juhan Tuuling. Suurtükiväedivisjoni juhtis major Aleksander Sobolev, endine 39. kaitsepataljoni ülem.¹⁷⁷

24. oktoobril 1943 saadeti brigaad Neveli piirkonda partisanide vastu võitlema ja allutati Friedrich Jeckelni operatiivgrupile (vt eespool). 31. detsembril 1943 oli 3. eesti SS-brigaadi koosseisus rindel 5099 meest (koos sakslastega; 178 ohvitseri, 864 allohvitseri, 4057 sõdurit).¹⁷⁸

¹⁷⁶ „Suri Eesti Brigaadi rügemendiülem SS-Standartenführer H. Kurg,” *Postimees* nr 299, 30. detsember 1943.

¹⁷⁷ Hiio ja Kaasik, 948.

¹⁷⁸ *Ibid.*, lk 941.

Mobilisatsioonid ja 20. eesti SS-diviisi, piirikaitserügementide ning politseipataljonide formeerimine

Heinrich Himmleri eesmärk oli moodustada Relva-SSi eesti üksuste baasil eesti SS-diviisi. 1944. aasta kevadel, pärast üldmobilisatsiooni, kavandati ka teise eesti diviisi formeerimist piirikaitserügementide jt üksuste baasil, kuid see ei teostunud. Täiskooresseisulise Relva-SSi grenaderidiviisi lahingujõuks oli kümme jalaväepataljoni, kuus suurtükidivisjoni (neli haubitsa- ja kahuridivisjoni, tankitõrjedivisjon ja õhutõrjedivisjon) ja pioneeripataljon. Lisaks oli diviisil suur tagala, millesse kuulusid varustus-, toitlustus- ja hooldusüksused, meditsiini- ja veterinaarteenistus, transpordüksused jm. Kokku oli diviisi ettenähtud koosseis koos tagalaüksustes rakendatud sõjaväe-abiteenistustest üle 15 000 mehe.

Arvestades isegi arvukat sakslastest personali, oli eesti diviisi moodustamiseks vaja veel tuhandeid mehi, kelle värbamine vabatahtlikena polnud enam reaalne. Himmler nõudis Eesti Leegioni täienduseks 5500 meest. Nõudmise täitmiseks alustati otseste mobilisatsioonidega.

1925. aastal sündinud meeste mobilisatsioon

26. oktoobril 1943 kuulutas Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe välja 1925. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise. Korraldus laienes kõigile meestele, kes 20. juunil 1940 olid Eesti kodanikud. Kaitseteenistuskohuslased, kes olid selleks ajaks edukalt lõpetanud gümnaasiumi eelviimase klassi, said gümnaasiumi lõputunnistuse. Kes olid saanud kolm mitterahuldavat hinnet või kelle järeleksamid olid tegemata, said klassi lõputunnistuse. Ülikooli vastu võetud kaitseteenistuskohuslased lubati puhkusele. Ühtlasi andis Mäe määruse sõja-erikohtu asutamise kohta, mille ülesandeks oli menetleda kaitseteenistusse kutsumise määruse rikkujate asju.¹⁷⁹

¹⁷⁹ 1925. a. sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, AT nr 20, art 76 (1943). Vt ka Käsk 1925. a sündinud meesisikute kaitseteenistusse ilmumiseks, AT nr 22, art 79 (1943) ja Sõja-erikohtu asutamise ja sõja-erikohtu menetluse määrus, 27.10.1943. Kõik need õigusaktid

Mobilisatsioon viidi läbi kiiresti. Sõjaväkke kutsutud umbes 3300 meest viidi Debicasse paari nädala pärast, 4.–15. novembrini 1943. Neist umbes 500 saadeti peatselt Ukrainasse täienduseks pataljonile Narva, kus nad rinde lähitagalas kiirkorras välja õpetati. 1944. aasta jaanuaris sattus Narva pataljon koos hulga Saksa vägedega Tšerkassõ kotti, kust raskeid kaotusi kandes välja murdis. Uued, lahingukogemuseta mehed kandsid suuri kaotusi. Kiievi-lähedasele Saksa sõjaväekalmistule maetud 1944. aasta jaanuaris ja veebruaris langenud 55 teadaolevast Narva pataljoni mehest olid 29 sündinud 1925. aastal.¹⁸⁰

Umbes 2500 meest saadeti 1944. aasta jaanuari keskel pärast kahekuulist väljaõpet Debicas 3. eesti SS-brigaadi välitagavarapataljonina Neveli rinde tagalasse; veebruaris viidi nii brigaad kui ka välitagavarapataljon järk-järgult Eestisse. Umbes 300 meest, peamiselt haiged, jäid Debicasse, kust nad veebruaris koos 33. SSi eesti tagavarapataljoniga samuti Paldiskisse ja Kloogale toodi.¹⁸¹

Soome põgenemine ja Soome armee 200. (eesti) jalaväerügement

1943. aasta kevadise varjatud mobilisatsiooni ajal alanud Soome põgenemine hoogustus nüüd veelgi. Järjest rohkem oli noori mehi, kes ei soovinud Saksa lipu all võidelda ja eelistasid seda teha Soome sõjaväe koosseisus. Muidugi oli nende hulgas ka lihtsalt sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid. Kui Saksa okupatsiooni aegne propaganda laiendas viimaseid ühiseks nimetajaks kõigile Soome põgenejatele, siis hiljem tõsteti õigusega pjedestaalile need, kes läksid võitlema „Eesti auks ja tuleviku pandiks!”, nagu kõlas soomepoiste lipukiri. Esiailgu teenisid eestlased 47. jalaväerügemendi III pataljonis, kuid 1944. aasta alguseks oli mehi Soomes juba terve kergejalaväerügemendi jagu. 8. veebruaril 1944, vähem kui kaks nädalat pärast seda, kui Hans Jüttner andis korralduse Eesti SS-brigaadi diviisiks ümberformeerimiseks, andis marssal Mannerheim

avaldati ajakirjanduses: „Kuulutati välja sunduslik kaitseteenistus,” *Postimees* nr 247, 28. oktoober 1943.

¹⁸⁰ Saksa Sõjahaudade Hoolde Rahvaliidult saadud andmed Eesti Sõjamuuseumis.

¹⁸¹ Hiio ja Kaasik, 939–940.

korralduse formeerida 200. (eesti) jalaväerügement. 1944. aasta juuni alguses oli rügemendis umbes 2400 meest.¹⁸²

Vello Salo kogutud andmetel kuulus üle 3300 teadaolevast soomepoisist aastakäikudesse 1919–1924 kokku 1819 meest ja 1925. aastal oli sündinud 378 soomepoissi. Loomulikult ei olnud kõik põgenenud mobilisatsioonide eest, Soome satuti ka teistmoodi, aga tõsiasi on juba, et üle 2/3 soomepoistest kuulus aastakäikudesse, keda Saksa okupatsioonivõim nägi eesti Relva-SSi üksuste täiendusena.¹⁸³

1924. aastakäigu meeste mobilisatsioon

Selle aastakäigu meeste kaitseteenistusse kutsumise määruse allkirjastas Hjalmar Mäe 10. detsembril 1943.¹⁸⁴ Oma sõnastuselt oli määrus peaaegu samasugune kui 1925. aastal sündinud meeste mobiliseerimiseks antu. Teostamismääruse järgi pidid mehed ilmuma kaitseteenistuskomisjoni-desse jõulueelsel nädalal, kuid hiljem lükati see edasi 20.–25. jaanuarile 1944.¹⁸⁵ SSi täienduskomando andmetel registreeriti 1143 meest, kes olid sündinud 1924. aastal (ja kes polnud varem Eesti Leegioni astunud või sõjaväe abiteenistusse kutsutud). Nendest võeti 2. veebruaril sõjaväkke 900 meest. Eesti Relva-SSi tagavaraüksuste personalikäskkirjad 9. veebruarist 15. märtsini ei ole säilinud, seetõttu pole teada, kas mehed saadeti Debicasse või jäeti väljaõppele Eestisse.¹⁸⁶ 1924. aastal sündinud meeste sõjaväkke võtmise ajal oli 20 aastakäigu üldmobilisatsioon juba välja kuulutatud ning ilmselt oli selleks ajaks otsustatud ka väljaõppeüksuste Eestisse toomine.

¹⁸² Laar, Pillak, Rebas ja Saueauk, 34j.

¹⁸³ Vello Salo andmekogu tema valduses.

¹⁸⁴ 1924. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, AT nr 26, art 93 (1943); vt *Postimees* nr 286, 12. detsember 1943.

¹⁸⁵ „1924. a. mehed kaitseteenistusse,” *Postimees* nr 13, 18. jaanuar 1944.

¹⁸⁶ Hiio ja Kaasik, 940.

1944. aasta mobilisatsioonid

16. novembril 1943 andis Hitler korralduse mobiliseerida Relva-SSi kümme aastakäiku lätlasti ja eestlasi: Lätist kavatseti saada 20 000 ja Eestist 10 000 uut sõdurit. 1944. a jaanuaris mobiliseeriti Lätis aastakäigud 1918 ja 1922–1924.¹⁸⁷ Mobilisatsiooni väljakuulutamist Eestis kiirendas 1944. aasta 14. jaanuaril Leningradi all alanud Punaarmee pealetung. Heinrich Himmler andis Ostlandi kõrgemale SSi ja politseijuhile Friedrich Jeckelnile korralduse värvata veel 30 000 lätlast ja 15 000 eestlast. Kavatsuslikult mitte otseselt Hjalmar Mäele antud korralduse alusel – et mobilisatsioonide väljakuulutamine näiks Eesti Omavalitsuse juhi enda otsusena – andis Hjalmar Mäe 30. jaanuaril 1944 neli mobilisatsioonimäärust erinevate kategooriate sõjaväekohuslaste mobiliseerimise kohta. Erinevuseks 1925. ja 1924. aastal sündinud poiste väkkekutsumisest oli see, et 7. veebruaril antud raadiointervjuus – intervjuu tehti Saksa okupatsioonivõimude vaikselt survel – toetas mobilisatsiooni ka Eesti Vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots, keda käsitati Eesti riikluse kandja ja ka nende Eesti poliitikute esindajana, kes olid pääsenud Nõukogude ja Saksa repressioonidest. 1944. augustis andis Hjalmar Mäe veel kaks määrust, millega mobiliseeriti 1926. aastal sündinud poisid sõjaväkke ja 1927. aastal sündinud poisid lennuväe abiteenistusse.¹⁸⁸

1904.–1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus laienes nimetatud 20 aastakäigu meestele, kes „kuni 20. juunini 1940 omasid endise Eesti vabariigi kodakondsust”. **Ohvitseride, sõjaväeametnikkude, ohvitseriasetaütjate, sõjaväearstide, sõjaväe-loomaarstide, sõjaväeapteekrite, allohvitseride ja sõjaväe meditsiini- ning loomavelskrite kaitseteenistusse kutsumise määrusega** kutsuti teenistusse kõik nimetatud ametikohtadel olnud mehed, kes teenisid 20. juunil 1940 Eesti sõjaväes ja olid kuni 60-aastased, allohvitserid kuni 55-aastased. **Arstide, loomaarstide ja rohuteadlaste kaitseteenistuskohus-**

¹⁸⁷ Ka Lätis oli varem läbi viidud varjatud mobilisatsioon Läti Leegioni. Üldmobilisatsioon aastatel 1906–1928 sündinud meestele kuulutati Lätis välja alles 1944. aasta juulis, kui rinne jõudis Lätisse. Vt Uldis Neiburgs, „Formation of the Latvian Legion,” eessõna raamatule Edvīns Brūvelis jt, *Latviešu leģionāri: Latvian legionnaires*, (Rīga: Daugavas Vanagi, s. a.), 16–17.

¹⁸⁸ Hiio ja Kaasik, 941–942.

tuse määrus laienes kõigile nende erialade meestele ja naistele, kes olid 20. juunil 1940 Eesti kodanikud, hoolimata sellest, kas nad sel ajal tegutsesid oma erialal või mitte. Neljandaks andis Mäe **meeselanikkonna omakaitseteenistusse kutsumise määruse**, mille § 1 järgi: „Kõik meesiskud, kes kuuluvad endise Eesti vabariigi kodakondsusse, on 17-aastaseks saamisest alates kuni selle kalendriaasta lõpuni, mille jooksul nad saavad 60-aastaseks, omakaitseteenistuskohustuslikud, kuivõrd nad Eesti Oma-valitsuse juhi määruste järgi ei kuulu kaitseteenistusse võtmisele.”¹⁸⁹

Mobilisatsioonimääruste teostamismäärused andis välja Eesti SS-Leegioni kindralinspektor Johannes Soodla. Rakendusmääruse järgi pidid 1911.–1918. aastal sündinud mehed ilmuma vastuvõtupunktidesse 3.–5. veebruarini ning 1904.–1910. ja 1919.–1923. aastal sündinud mehed 6.–11. veebruarini. Ohvitserid, arstid, loomaarstid jne kutsuti Tallinna kaitseteenistuse erikomisjoni eraldi kutsetega.¹⁹⁰ Seega põhjendab mõnikord esitatud väidet, et vastuvõtupunktidesse ilmumine hoogustus pärast Jüri Uluotsa raadiointervjuud, vähemalt osaliselt see, et suurel osal mobiliseeritavatest ei olnudki sinna varem asja.

Mobilisatsioonide läbiviimise korraldus

Mobilisatsioonid, nii varjatud kui ka otsesed, viidi Eestis läbi eeskätt Relva-SSi eesti üksuste komplekteerimiseks ja täiendamiseks. Selle kõrval jätkasid tegevust ka korrapolitsei värbamisohvitserid. Värvatavad, enamasti vabatahtlikud, hiljem ka mitte-SSi-kõlblikud mobiliseeritud, saadeti kaitsepataljonide väljaõppe- ja tagavarapataljonidesse, kust nad pärast väljaõpet vastavalt vajadusele üksustesse jaotati.

¹⁸⁹ Määrused avaldati 1944. aasta 30. jaanuari Ametlikus Teatajas vastavalt: nr 3, art 5, 6 ja 7 ning nr 5, art 9 (kõik 1944) ning 1. veebruari 1944. aasta ajalehtedes.

¹⁹⁰ „1904.–1923. a. sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määruse teostamismäärus,” „Ohvitseride, sõjaväeametnikkude, ohvitseriasetajtate, sõjaväearstide, sõjaväe-loomaarstide, sõjaväeapteekrite, allohvitseride ja sõjaväe meditsiini- ning loomavelskrite kaitseteenistusse kutsumise määruse teostamismäärus,” *Postimees* nr 25, 1. veebruar 1944 (tsiviilarstid, loomaarstid ja rohuteadlased kutsuti teenistusse ohvitseride, allohvitseride jne teostamismääruse alusel).

Relva-SSi vabatahtlike eest vastutas SSi peaameti ametite grupi B (reservid) täiendusamet (*Amtsgruppe B (Ersatzwesen) Amt I (Ergänzungssamt der Waffen-SS)*). Selle allüksuseks Ostlandi riigikomissariaadis oli Relva-SSi Ostlandi täienduskomando (*Ersatzkommando Ostland der Waffen-SS*), millel oli harukontor Tallinnas, millele omakorda allus Relva-SSi värbamispunkt Eestis (*Meldestelle Estland der Waffen-SS*), mis tegutses Eesti SSi ja politseijuhi Heinrich Mölleri peakorteris Tallinnas rüütelkonna majas.¹⁹¹ Värbamisohvitserid sõitsid mööda Eestit ja kogusid vabatahtlikud ja hiljem varjatud mobilisatsiooniga teenistusse kutsutud mehed ajakirjanduses teatatud päevadel kaitseteenistuskomisjonidesse. Meestel pidi kaasas olema isikutunnistus, kolme päeva toit, lusikas ja jooginõu, seep, käterätik jm hügieenivahendid ning „pakkimisvahend seljariiete koju tagasisaatmiseks”.¹⁹²

Seoses 1944. aasta jaanuarimobilisatsiooniga nendest asutustest enam ei piisanud. 14. veebruaril reorganiseeriti Ostlandi Relva-SSi täienduskomando Relva-SSi täiendusinspeksiooniks (*Ersatzinspektion der Waffen-SS*), mille eesotsas oli Friedrich Jeckeln ise. Talle allusid täienduskomandod Lätis ja Eestis (*Ersatzkommando Estland der Waffen-SS*). Viimase ülemaks määrati Johannes Soodla. Eesti täienduskomando jagunes omakorda 11-ks SSi kaitseringkonnakomandoks (*SS-Wehrbezirkskommando*) Tallinnas, Tartus, Viljandis, Paides, Kuressaares, Petseris, Võrus, Valgas, Rakveres, Pärnus ja Haapsalus.¹⁹³ Mobilisatsiooni läbiviimine ja mobiliseeritavate arvestus oli üks Eesti SS-Leegioni kindralinspektori ja temale alluvate ohvitseride peamisi ülesandeid. Soodla allus õieti kolmele ülemale: Relva-SSi liinis Relva-SSi juhatajale riigikomissariaadis Ostland ja pärast ametikoha kaotamist otse SSi peaametile, kohaliku SSi ja politsei liinis kõrgemale SSi ja politseijuhile Jeckelnile ning lõpuks ka Eesti Omavalitsusele, olles sideohvitseriks sõjaväe ja Eesti Omavalitsuse vahel.

Saksa sõjaväes oli eraldi **hooldusohvitseri** (*Fürsorgeoffizier*) ametkond, mis tegeles sõjaväelaste arvestusega ning hoolitses palkade jm tasude väljamaksmise, perekondade toetamise (muu hulgas küttepuudega

¹⁹¹ Hiio ja Kaasik, 931.

¹⁹² „1924. a. mehed kaitseteenistusse.”

¹⁹³ Hiio ja Kaasik, 931.

varustamine), langenute perekondadele pensionide arvestamise jm eest. 1944. aasta augustis nimetati hooldusohvitseri ametkond Eestis ümber SSi hoolduskomandoks Eestis (*SS-Fürsorgekommando Estland*). Relva-SSi hooldusohvitser oli algul *SS-Untersturmführer* Willy Hillen, alates juulist *SS-Obersturmführer* Morawek. Oma hooldusohvitser oli Eestis ka korrapolitsei politseipataljonide jaoks.¹⁹⁴

Tagavara- ja väljaõppeüksused

Kõik vabatahtlikud, värvatud ja mobiliseeritud mehed liikusid kaitse-teenistuskomisjonist rindeväeosadesse läbi tagavara-väljaõppeüksuste. Tagavara- ja väljaõppeüksused ei allunud rindeüksustele, vaid kõrgematele peakorteritele. Idapataljonide tagavara-väljaõppepataljon allus 18. armee tagalakomandandile ning kaitsepataljonide tagavara-väljaõppepataljonid 207. julgestusdiviisile ja korrapolitsei ülemale Eestis. Eesti Relva-SSi üksuste tagavaraüksused allusid SSi juhtimise peametile, välja arvatud lühike periood 15. märtsist 24. juulini 1944, kui Ostlandi riigikomissariaadis oli ametis Relva-SSi vägede juhataja *SS-Obergruppenführer* Walter Krüger. Pärast tema nimetamist Läti SS-korpuse juhatajaks ametikoht likvideeriti.

Väljaõpetatud mehed saadeti rindeüksustesse. Iga Saksa diviisi koosseisus oli välitagavarapataljon, see oli ka 20. eesti SS-diviisil ja asus rinde lähitagalas. Sinna saadeti väljaõppeüksustest väljaõppinud mehed ja sealt omakorda vastavalt vajadusele rindele.

Mobilisatsioonide prioriteet oli 20. eesti SS-diviisi formeerimine seniste eesti Relva-SSi üksuste ja mobiliseeritute baasil. 3. eesti SS-brigaad nimetati diviisiks 24. jaanuaril 1944, kui brigaad oli veel Neveli rindel, kuid diviisi formeerimine jõudis lõpule alles kevadsuveks. 20. eesti SS-diviis oli kavandatud tugevaks lahinguvõimeliseks üksuseks ning seetõttu oli diviisil eelis ka meeste valikul: sinna saadeti nooremad, parema haridusega ja tugevamad mehed. Täiesti uute üksustena formeeriti rügement Tallinn

¹⁹⁴ Ibid., 948–949.

(liideti kevadsuvel 20. eesti SS-diviisiga), kuus piirikaitserügementi ja neli politsei-füsiljeepataljoni. Viimaste jaoks formeeriti tagavara-väljaõppeüksusena eraldi täienduskompanii 35. tagavara-politseipataljoni juures (vt eespool). Eesti kodanikest venelastest formeeriti neli ehituspioneeripataljoni. Nende täienduskompanii oli piirikaitserügementide tagavararügemendi juures.

Relva-SSi eesti väljaõppe- ja tagavaraüksused. Eesti SS-Leegioni formeerimise alguses 1942. aasta sügisel kanti uued nekrutid esialgu staabikompanii, hiljem 5. kompanii nimekirja. **Eesti SS-Leegioni tagavarapataljon** moodustati 22. märtsil 1943. Pärast 3. eesti SS-brigaadi rindelesaatmist 1943. aasta oktoobris nimetati Debicasse jäänud tagavarapataljon ümber 33. SSi väljaõppe- ja tagavarapataljoniks. Pataljon koosnes põhikompaniist (*Stammkompanie*), kosujate kompaniist (kuhu saadeti hospitalidest välja kirjutatud mehed) ja väljaõppekompaniidest. Põhikompanii nimekirja kanti ka mehed, kes olid välilaatsarettides, ja väejooksikud.

Pärast seda, kui 33. SSi väljaõppe- ja tagavarapataljon 1944. aasta veebruaris Kloogale viidi ja väljaõppele hakkasid saabuma esimesed mobiliseeritud, eraldati väljaõppe- ja tagavaraüksused teineteisest: edaspidi tegeles väljaõppega **20. SS-grenaderide väljaõpperügement**, tagavarapataljoniks jäi **20. SS-grenaderide tagavarapataljon**. Tagavarapataljonis oli põhikompanii ja kaks kosujate kompaniid. Uued mehed aga kanti otse väljaõpperügemendi kompaniide nimekirja. Tagavarapataljoni põhikompanii nimekirjast kanti peale eespool nimetatute läbi ka need mehed, kes kuulusid üksustesse, mis võeti tervikuna üle 20. eesti SS-diviisi koosseisu (idapataljonid 1944. a kevadel, soomepoiste rügement augustis).

1944. aasta septembris oli plaan reorganiseerida väljaõpperügement eesti SS-väljaõppebrigaadiks, kuid septembris jätsid Saksa väed Eesti maha. Saksamaal olid tagavara- ja väljaõppeüksused 1944. a oktoobrist 1945. a jaanuarini algul Neuhammeris, kus kogu 20. eesti SS-diviis ümber formeeriti. Pärast diviisi rindelesaatmist ja Punaarmee läbimurret Neuhammeri lähistel formeeriti ka tagavara- ja väljaõppeüksustesse jäänud mehed jaanuaris-veebruaris 1945 lahingugruppideks ja saadeti rindele. Uus **20. eesti SS-diviisi tagavara- ja väljaõpperügement** formeeriti

alates 1945. aasta veebruarist Taanis. Märtsis liideti rügemendiga ka lennuväeabiteenistusse mobiliseeritud 1927. aastal sündinud ja nooremadki poisid.¹⁹⁵

Piirikaitserügementide tagavara- ja väljaõppeüksused. Raske olukorra tõttu Narva rindel formeeriti esimesed piirikaitserügemendid kiirkorras, riietati vormidesse, mis mitte alati ei olnud rügemendi ulatuses ühesugused – osa mehi jäi koguni erariidesse –, relvastati ja saadeti peaaegu ilma väljaõppeta veebruaris ja märtsis rindele (s.o rügement Tallinn ning 2. ja 3. piirikaitserügement). Esimestesse rügementidesse määrati kas lahingukogemusega või vähemasti sõjaväes teeninud mehed. Et rügementide liikmed kutsuti teenistusse maakondlikul printsiibil, moodustati rügementide tagavarapataljonid esialgu vastavate maakondade Omakaitse malevate baasil.¹⁹⁶ Kuid juba 21. veebruaril 1944 andis kindralinspektor Soodla korralduse formeerida piirikaitserügementide 1. tagavarapataljon Viljandis. Omakaitse malevate tagavaraüksused saadeti laiali ja edaspidi kutsuti mobiliseeritavad ja ajapikendust saanud mehed teenistusse läbi piirikaitserügementide tagavaraüksuse. 1. aprillil 1944 nimetati 1. tagavarapataljon ümber **1. Eesti Tagavararügemendiks** (*1. Estnische SS-Ersatzregiment*).¹⁹⁷ Tagavararügement oli tagavara- ja väljaõppeüksus eesti piirikaitserügementidele nr 1–6 ja Eesti venelastest formeeritud ehitus-pioneeripataljonidele nr 1–5. Taktikaliselt ja väljaõppeküsimustes allutati rügement 207. julgestusdiviisile. Rügemendi koosseisus oli juuli lõpus neli pataljoni: I pataljon Suure-Jaanis 1. ja 4. rügemendi, II pataljon Alatskivil 5. ja 6. rügemendi ning III pataljon 2. ja 3. rügemendi jaoks. IV pataljon Viljandis oli kõigi rügementide raskekuulipilduja-, õhutõrje-, tankitõrje- ja suurtükiüksuste jaoks. I–III pataljonis nähti igaühes ette viis kompaniid: tagavarakompanii, kosujate kompanii ja kolm väljaõppe-

¹⁹⁵ Ibid., 946, 958–959, 965–966.

¹⁹⁶ Aivar Niglas ja Toomas Hiio, „Estonian border defence regiments in 1944”, – Estonia 1940–1945, 974–975.

¹⁹⁷ Saksa väejuhatuse jaoks olid piirikaitserügemendid kõrgema SSi ja politsei juhi administratiivses alluvuses olevad üksused. 1944. aasta augusti lõpus allutati need Relva-SSile ja siis mindi ka üle SS-auastmetele. Lühend SS- sisaldus rügementide saksakeelsetes nimedes algusest peale; eestlased oma asjaajamises seda ei kasutanud.

kompaniid. Eraldi kompanii rügemendi juures moodustati vene ehituspioneeripataljonide tagavara-väljaõppeüksusena. Väljaõpetajatena rakendati 207. julgestusdiviisi 374. julgestusrügemendi staap ja staabiüksused. Pärast seda, kui Punaarmee tungis augustis Kagu-Eestisse, koondati kogu tagavararügement Viljandisse. Taganemise ajal 1944. a septembris sai rügement, mille nimekirjas oli augusti teisel poolel üle 3000 mehe, sealhulgas 445 ohvitseri, korralduse marssida Pärnusse ja asuda laevadele, kuid enamik mehi hajus tee peal metsadesse. Saksamaale läinud mehed liideti 20. eesti SS-diviisiga.¹⁹⁸

Kuni 1944. aasta suveni oli Eesti territoorium jaotatud kahe kõrgema väejuhatuse vahel: Põhja-Eestis oli armeegrupp Narwa, Lõuna-Eestis aga 18. armee. 207. julgestusdiviis ja sellele allunud neli piirikaitserügementi ja nende tagavararügement olid 18. armee alluvuses, 2. ja 3. piirikaitserügement aga armeegrupi Narwa alluvuses. Nii kujunes Virumaa Omakaitse tagavararügemendist ajapikku tagavaraüksus nii nimetatud piirikaitserügementide kui ka Narva rinde rannakaitstes olnud Omakaitse kompaniide jaoks. 27. mail 1944 andis armeegrupi Narwa ülemjuhataja korralduse formeerida nendest meestest kuue kompaniiga **Eesti Piirikaitse Tagavarapataljon** (*Estnische SS-Grenzschutz-Ersatz-Bataillon*; kirjanduses ka kui Piirsalu pataljon). Pataljoniülemaks määrati kapten Märt Piirsalu. Kahe nädala pärast allutas kõrgem peakorter, väegrupi Nord ülemjuhatus pataljoni piirikaitserügementide tagavararügemendile plaaniga see tulevikus ka füüsiliselt rügemendiga liita – III pataljonina, nagu varem kavandatud. Pataljon oli aga Vaidaveres Põhja-Tartumaal veel augusti lõpus ja saadeti Viljandisse alles septembri alguses.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 997–998.

¹⁹⁹ *Ibid.*, 986–987.

1944. aastal mobiliseeritud meeste rakendamine ja mobiliseeritute arv

Tabelist nr 4 on näha, et kahe kuuga, 1944. aasta veebruarist aprillini, mobiliseeriti veidi üle 38 000 mehe. See arv ei sisalda mehi, kes olid saanud ajapikenduse ja kutsuti teenistusse hiljem, samuti 1944. aasta augustis mobiliseeritud umbes 2600 meest, kes olid sündinud 1926. aastal ja keda saadeti nii Relva-SSi eesti kui ka piirikaitserügementide tagava-väljaõppeüksustesse. Samuti ei sisalda see arv soomepõisse, kes tulid Eestisse tagasi 1944. aasta augustis ja septembris ja kellest üle 1700 arvati Relva-SSi eesti üksuste koosseisu.²⁰⁰

Tabel nr 4 esitab kindralinspektuuril olnud andmed mobiliseeritute jaotumise kohta 1. aprilli seisuga. Hilisema aja kohta ei ole nii ülevaatlikke aruandeid arhiividest leitud. Võimalik, et neid ei olnudki – pärast suurema osa meeste teenistusse kutsumist liikusid mehed maakondlikest kaitseteenistuskomisjonidest ühe- ja kümnekonnakaupa tagavara- ja väljaõppeüksustesse ning ülevaate saamine ühe või teise päeva seisuga oli ilmselt raskem. Relva-SSi hooldusohvitseri 1944. aasta juuli aruande järgi ei teadnud kindralinspektori staabiülem kolonelleitnant Alfred Luts ka ise täpset mobiliseeritute arvu: tema teatel olevat 10. juuni seisuga olnud mobiliseeritud 38 000 meest, mis oli juba 1. aprilli seis, nagu tabelist näha on. Hooldusohvitseri andmetel oli politseipataljonidesse värvatud 8800 meest, kellest 2800–2900 said palka Relva-SSi kaudu (arvatavasti 1944. aastal formeeritud politsei-füsiljeepataljonid), ja ülejäänud korrapolitsei hooldusohvitseri kaudu.²⁰¹ Kui paljud neist olid mobiliseeritud 1944. aastal ja kui suur osa oli teenistuses juba varem, on nende andmete põhjal võimatu öelda.

²⁰⁰ Hiio ja Kaasik, 942–943.

²⁰¹ Ibid., 949.

Tabel 4. Mobiliseeritute jaotumine 1. aprillil 1944²⁰²

Üksus	* Administratiivne alluvus ** Operatiivne alluvus	Asukoht	Isikkooseis		
			Ohvitserid	All-ohvitserid	Sõdurid
Rügement Tallinn	** Armeegrupp Narwa	Rindel	29	119	1499
1. piirikaitserügement	** 18. armee	Rindel	50	262	2189
2. piirikaitserügement	** Armeegrupp Narwa	Rindel	62	364	2096
3. piirikaitserügement	** Armeegrupp Narwa	Rindel	57	263	2326
4. piirikaitserügement	** 18. armee	Rindel	57	151	1944
5. piirikaitserügement	* Kindralinspektor	Paide, Türi, Põltsamaa	48	311	2027
6. piirikaitserügement	* Kindralinspektor	Pärnu	55	355	2167
Piirikaitserügementide tagavararügement	* Kindralinspektor	Viljandi	32	249	1549
		Tartu	24	46	809
		Kuressaare	2	47	228
20. eesti SS-diviisi tagavara-väljaõppeüksused	* SS-väljaõppe- ja täienduspataljoni	Klooga Kuressaare	120 11	360 52	7795 819
286. politseipataljon		Vigala	–	–	692
288. politseipataljon		Tallinn	–	–	198
35. politsei-tagavara-pataljon	*, ** Korrapolitsei ülem Eestis	Tallinn	–	–	400
Tsiviilõhukaitse teenistuses		Tallinn	–	–	87
4 ehitus-pioneeripataljoni (venelased)	** Formeerimisstaap Rieberg	Tartu	37	153	2171
Major Joosep Lääne suurtükiväelased	* Kindralinspektor	Tartu	33	68	484
Jahikomandod Omakaitse malevate staapide juures	** Omakaitse või Wehrmacht'i käsutuses	Omakaitse kohaliku staabi juures	10	63	612
Omakaitse malevate ajutised tagavaraüksused:		Narva rinde			
Virumaa		tagalas	16	98	1165
Harjumaa	* Kindralinspektor	Tallinn	3	3	27
Võrumaa		Võru	8	69	1545
Valgamaa		Valga	2	27	86
Petserimaa		Petseri	17	21	1316
Pärnumaa		Pärnu	1	–	68
Kokku:			674	3081	34 428

²⁰² Generalinspekteur der Estnischen SS-Legion, Monatliche Kräfteübersicht. Stand vom 1.4.1944 (Listenstärke), 2.4.1944, ERA R-358.2.18, 245–246.

20. eesti SS-diviisi komplekteerimine

21. veebruaril 1944 andis kindralinspektor Soodla korralduse, mille järgi Relva-SS pidi saama 9000 meest: kõik noored mehed, kes olid sündinud aastatel 1919–1923, ning 65% aastatel 1907–1918 sündinud mehi. Lisaks tuli Relva-SSile anda üks ohvitser ja viis allohvitseri 100 mehe kohta, kusjuures ohvitser ja allohvitserid pidid olema alla 36-aastased.²⁰³ Seega riibus Relva-SS kontingendi koore. Peale noorte meeste füüsiliste eeliste olid nad ka paremini haritud, sest olid käinud koolis iseseisvas Eestis, kus koolikohustus oli pikem kui tsaariajal.

Tabeli nr 4 järgi oli Relva-SS saanud 1. aprilliks 9157 mobiliseeritud. Töenäoliselt toodi 33. SSi tagavarapataljon Debicast Kloogale veebruari lõpus 1944. Personalikäskkiri nr 12 on välja antud 9. veebruaril Heide-laagris, nr 16 aga 27. märtsil 1944 juba Kloogal. Vahepealsed kolm käskkirja ei ole säilinud. Et eeskirjad mobiliseeritute arvelevõtmiseks Relva-SSi eesti tagavaraüksustes on dateeritud Kloogal 8. märtsiga, võib arvata, et väga palju eesti mobiliseeritud 9. veebruarist 27. märtsini Relva-SSi hingekirja ei võetud. 27. märtsist kuni 15. septembrini välja antud personalikäskkirjade järgi käis läbi Klooga tagavarapataljoni ja väljaõpperügemendi – või vähemalt nende nimekirjade – üle 13 700 mehe. See arv sisaldab ka soomepoisse, idapataljonide mehi ja 1926. aastakäigu poisse.²⁰⁴ Seega sai 20. eesti SS-diviis alla kolmandiku 1944. aasta mobiliseeritutest.

Eesti 20. diviisi komplekteerimise käik oli lihtsustatult järgmine:²⁰⁵

staap (enamasti saksa ohvitserid ja allohvitserid ning sõjaväeametnikud);

45. SS-grenaderirügement (endine 42. SS-grenaderirügement, staap formeeriti Debicas):

I pataljon (formeeriti Debicas, täiendati Eestis mobiliseeritutega),

II pataljon (formeeriti Debicas, täiendati Eestis rügemendi Tallinn

I pataljoni meestega),

III pataljon (formeeriti Eestis mobiliseeritutest);

²⁰³ Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 974–975.

²⁰⁴ Hiio ja Kaasik, 949.

²⁰⁵ Ibid., 957 (põhineb Stammtafeln der Einheiten der 20. SS-Frw. Div., BArch RS 3-20/1 jt allikatel).

46. SS-grenaderirügement (*endine 43. SS-grenaderirügement, staap formeeriti Debicas*):
 I pataljon (*formeeriti Debicas, täiendati Eestis mobiliseeritute*ga),
 II pataljon (*formeeriti Debicas, täiendati Eestis mobiliseeritute*ga),
 III pataljon (*formeeriti Eestis 660. idapataljoni baasil ja täiendati Eestis mobiliseeritute*ga. Purustati 25. juulil 1944. Uus pataljon moodustati 26. augustil 1944, kui 46. rügemendi III pataljoniks nimetati soomepoiste I pataljon);
47. SS-grenaderirügement (*staap formeeriti Eestis 1944. aasta aprillis*):
 I pataljon (*formeeriti Eestis 659. idapataljoni baasil, täiendati mobiliseeritute*ga),
 II pataljon (*formeeriti Eestis 658. idapataljoni baasil, täiendati mobiliseeritute*ga),
 III pataljon (*formeeriti Eestis mobiliseeritute*st);
20. SS-suurtükiväerügement (*staap formeeriti Eestis 3. eesti SS-brigaadi suurtükiväedivisjoni (53. SS-suurtükiväedivisjon) staabi baasil*):
 I divisjon (*53. SS-suurtükiväedivisjoni mehed, täiendati mobiliseeritute*ga),
 II divisjon (*53. SS-suurtükiväedivisjoni mehed, täiendati mobiliseeritute*ga),
 III divisjon (*53. SS-suurtükiväedivisjoni mehed, täiendati mobiliseeritute*ga),
 IV (*raske*)divisjon (*Relva-SSi Beneschau suurtükiväekooli saadetud meestest*);
20. SS-füsiljeepataljon (*formeeriti Eestis pataljoni Narva baasil, täiendati mobiliseeritute*ga);
20. SS-sidepataljon (*3. eesti SS-brigaadi sidekompanii ja mobiliseeritud*);
20. SS-tankitõrjepataljon (*45. SS-rügemendi tankitõrjekompanii ja mobiliseeritud*);
20. SS-pioneeripataljon (*3. eesti SS-brigaadi pioneerikompanii ja mobiliseeritud*);
20. eesti SS-diviisi välitagavarapataljon (*veebruari 1925. aastakäigu mobiliseeritud, hiljem väljaõpperügemendist tulnud mehed; augustis liideti välitagavarapataljoniga soomepoiste II pataljon*).

Peale loetletud põhiliste lahinguüksuste reorganiseeriti Eestis ka rügementide suurtüki- ja tankitõrjedivisjonid. Lisaks formeeriti Eestis diviisi tagala staabi, transpordi-, varustus- jne kompaniide ning meditsiini- ja veterinaartenistusega. Diviisi komplekteerimine kestis kuni Eesti maha-jätmiseni. Juuli lõpus ja augusti alguses kandis 20. eesti SS-diviisi Narva alt tagasitõmbumisel ja Sinimägede lahingus suuri kaotusi, kuid väljaõppeüksustest saadi uued mehed. Ainult mobiliseeritute uusi pataljone üles ehitada oli aeganõudev, seetõttu kasutati uute pataljonide tuumikuna lahingukogemusega pataljone, mis Eesti diviisiga liideti (idapataljonid, soomepoisid, rügemendi Tallinn pataljonid jm).

1944. aasta augustis, pärast Punaarmee läbimurret Kagu-Eestis, saadeti Narva rindelt sinna Jürgen Wagneri lahingugrupi alluvusse ka kaks 20. eesti SS-diviisi lahingugruppi. Ühte neist kuulusid 46. SS-grenaderirügemendi kaks pataljoni, mida juhtis 47. SS-grenaderirügemendi staap (lahingugrupp Vent ülema Paul Venti järgi). Tartu all saadi III pataljonina juurde soomepoiste I pataljon. Teise lahingugrupina saadeti Kagu-Eestisse 46. SS-grenaderirügemendi staap ja 47. SS-grenaderirügemendi II pataljon (lahingugrupp Rebane ülema Alfons Rebase järgi), millega Tartu all liideti kaks 5. piirikaitserügemendi pataljoni.

30. juunil 1944 oli 20. eesti SS-diviisi nimekirjas 13 423 meest. 15. septembril oli nimekirjas 15 382 meest. Tuleb silmas pidada, et staapides ja ka tagalaüksustes teenis üsna palju sakslasi, tagalaüksustes ka sõjaväe abiteenistuse mehi, kelle hulgas oli hulk neidki, kes ei olnud Eestist teenistusse kutsutud või mobiliseeritud.²⁰⁶ Vaatamata üksikute vabatahtlike jätkuvalle lisandumisele ka mobilisatsioonide ajal on selge, et eesti Relva-SSi diviisi formeerimine õnnestus vaid tänu aastatel 1919–1924 sündinud meeste varjatud mobilisatsioonile ning 1925., 1924. ja 1904.–1923. aastal sündinud meeste mobilisatsioonile.

Pärast Eesti mahajätmist formeeriti 20. eesti SS-diviis Neuhammeris uuesti. Siis koondati diviisi kõik Saksamaale jõudnud eesti sõjaväelased olenemata nende varasemast teenistuskohast. Diviis formeeriti kahe rügemendilisena, sest 47. rügemendi jaoks ei jätkunud mehi. Kaasaegsete teatel olnud puudus just allohvitseridest ja sõduritest: ohvitseride olemasolu olnud rohkem, kui diviis vajas, ja osa neist saadeti mitmesugustele kursustele. Kokku olnud diviisis Saksamaal olnud umbes 15 000 meest.

Hinnanguliselt võis Relva-SSi eesti üksustest aastatel 1942–1945 läbi käia kuni 25 000 meest.

²⁰⁶ Hiio ja Kaasik, 942.

Piirikaitserügementide komplekteerimine

Piirikaitserügemendid formeeriti Saksa julgestusrügemendi koosseisutabeli järgi (vt tabel 5). Nagu eespool nimetatud, sai Relva-SS parema osa mobiliseeritustest. Piirikaitserügementidele jäi 35% 1907–1918 sündinud meestest ja veel vanemad. Enamik piirikaitserügementide ohvitseridest kuni kompaniülemate ning pataljonide ja rügementide adjutantide ja staabiohvitserideni välja olid Eesti reservohvitserid, enamasti lipnikud, kes ülendati sõjaväkke võtmisel leitnandiks (Saksa sõjaväes ei olnud nooremleitnandi auastet).²⁰⁷ Et esimese kolme rügemendi formeerimine oli kindralinspektori nimetatud korralduse ajaks juba alanud, oli esimese kolme piirikaitserügemendi isikkoosseisu kvaliteet siiski mõnevõrra parem kui ülejäänutel.

Tabel 5. Piirikaitserügemendi ettenähtud isikkoosseis²⁰⁸

	Kompanii	Pataljon	Rügement
Jalaväekompanii	163		
Pataljoni meeskond		652	1956
Pataljoni staap		69	207
Tankitõrjerühm			36
Staabikompanii (koos jalgrattarühmaga)			166
Rügemendi staap			19
Kokku	163	721	2384

Tabelist 4 nähtub, et 1. aprilliks 1944 oli piirikaitserügemendid – ilma rügemendita Tallinn, mille mehed anti hiljem enamasti Relva-SSile – saanud ligi 14 800 mobiliseeritud, sealhulgas 329 ohvitseri. Lisaks oli piirikaitserügementide tagavarauksuste nimekirjas ligi 3000 meest, sealhulgas

²⁰⁷ Vt Ülle Kraft, „Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 6/2006 (2007): 180–238.

²⁰⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 976.

58 ohvitseri, ja Omakaitse malevate ajutistes tagavaraüksustes peaaegu 4500 meest ja 47 ohvitseri, keda võib samuti käsitada piirikaitserügementide reservina. Seega olid piirikaitserügemendid mõnevõrra üle komplekteeritud; lisanduvad kaadrisõjaväelased, kes olid iga kaitserügemendi koosseisus, kuid kes mobiliseeritute arvestuses ei sisaldu. Arvestades aga piirikaitserügementidele jäetud kontingendi vanust, oli ka väljalangevus suurem. Mis puhtub Omakaitse tagavaraüksustesse, siis osa nendest meestest täiendasid Omakaitse üksusi, mida rakendati põhiliselt Soome lahe ja Peipsi järve rannakaitses, kuid 1944. aasta augustis ja septembris Kagu-Eestis ka rindeüksustena.

Esiolgu oli kavas formeerida piirikaitserügementidele ka eraldi suurtükiväerügement ja selleks oli major Joosep Lääne juhtimise alla eraldatud üle 500 mobiliseeritu. Suurtükiväerügemendile aga suurtükke ei jätkunud ja nii pidid piirikaitserügemendid hiljem rindel toime tulema iga rügemendi koosseisujärgse suurtükipatarei ja kõrgemate peakorterite poolt piirikaitserügementide rindelõikude tuletoetuseks eraldatud suurtükiväeosadega.

Piirikaitserügemendid formeeriti üldiselt maakondlikul printsiibil, kasutades Omakaitse malevate struktuuri. Rügement Tallinn, mis saadeti rindele juba 13. veebruaril 1944, komplekteeriti rindekogemusega mees-tega Pärnu, Viljandi, Paide, Tartu ja Valga Omakaitse malevatest, kokku oli rügemendis 2007 meest. Tabeli 4 järgi oli rügemendis 1. aprillil vaid üle 1600 mehe, kuid tuleb silmas pidada, et selleks ajaks oli rügement juba rindel kaotusi kandnud.²⁰⁹ Hiljem anti rügemendi Tallinn mehed Relva-SSi, nii et pigem tuleks need mehed arvestada juurde Relva-SSi meestele.

Esimese kolme piirikaitserügemendi formeerimise korralduse andis Friedrich Jeckeln 4. veebruaril ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja 6. veebruaril ning 4., 5., ja 6. piirikaitserügemendi formeerimise korralduse kindralinspektor Soodla 21. veebruaril. Rügemendid formeeriti maakondade kaupa.²¹⁰

²⁰⁹ Ibid., 981–982.

²¹⁰ Ibid., 974–975.

Tabel 6. Piirikaitserügementide formeerimine

Rügement/pataljon	Omakaitse malevad, kust mehed tulid	Formeerija	Ülem (staabi asukoht)
1. piirikaitserügement		Kapten Jakob Vaska, Viru maleva ülem	Major Jaan Tamm (Rakvere)
I pataljon	Virumaa ja Narva		
II pataljon	Tallinn ja Järvamaa		
III pataljon	Harjumaa		
2. piirikaitserügement		Kolonelleitnant Hugo Jaanson, Tartu maleva ülem	Kolonelleitnant Juhan Vermet (Tartu)
I pataljon	Tartumaa		
II pataljon	Võru- ja Petserimaa		
III pataljon	Võru- ja Valgamaa		
3. piirikaitserügement		Major Paul Lilleleht, Pärnu maleva ülem	Kolonelleitnant Mart Kaerma (Pärnu)
I pataljon	Pärnumaa		
II pataljon	Viljandimaa		
III pataljon	Lääne- ja Saaremaa		
4. piirikaitserügement		Major Valter Pedak, Petseri maleva ülem (Tartu)	
5. piirikaitserügement		Major Johannes Koort, 287. politseipataljoni ülem	Kolonelleitnant Johannes Raudmäe (Paide)
6. piirikaitserügement		Major Paul Lilleleht, Pärnu maleva ülem (Pärnu)	

Esimestena saadeti märtsis rindele 2. ja 3. piirikaitserügement, mis jäid Narva rindele kuni septembrini. 1., 4., 5. ja 6. piirikaitserügement olid kevadel Lõuna-Eestis ja Peipsi ning Pihkva järve rannakaitstes, 4. ja 6. piirikaitserügement saadeti suvel mõneks ajaks Pihkva lähedal rindele, kuid toodi sealt juuli teisel poolel Narva rindele, kus kõik neli piirikaitserügementi allutati 300. eriotstarbelisele diviisistaabile. 1. ja 5. rügement jäid septembrini Kagu-Eestisse. Enamik piirikaitserügementide mehi jäi 1944. aasta septembri taganemise ajal Eestisse.

10. augusti 1944. aasta seisuga oli Relva-SSi hooldusohvitseri andmetel piirikaitserügementides kokku 19 710 meest.²¹¹ 25. augustil allutati seni kõrgema SSi ja politseijuhi administratiivses alluvuses olnud piirikaitserügemendid samuti Relva-SSile. 1944. aasta mais oli Himmleril plaan formeerida eestlastest ka teine Relva-SSi diviis, mille isikkoosseis oleks tulnud põhiliselt piirikaitserügementidest, ja ühendada kaks eesti SS-diviisi korpuseks, nagu seda tehti kahe läti diviisiga. Arvudest nähtub, et – arvestades ka korpuseüksusi – meestest oleks isegi jätkunud. Kuid 20. eesti SS-diviis ja ka võitlusvõimelisemad piirikaitserügemendid olid rindel asendamatud ning uue diviisi ja korpuse formeerimine ei olnud sel viisil võimalik.²¹²

Eesti politsei-füsiljeepataljonid²¹³

Mobilisatsiooniga teenistusse kutsutud meestest formeeriti ka neli politsei-füsiljeepataljoni (üksik-jalaväepataljoni) nende tagavarakompaniis 35. politsei-tagavarapataljoni juures ning politseirügemendi staap. Nende pataljonide kohta on säilinud vähe dokumente, seetõttu ei ole selge, kas hiljem rannakaitsesse saadetud pataljonid olid kohe sinna saatmiseks mõeldud. Samuti pole teada, miks osa mobiliseeritud otsustati formeerida just politseipataljonideks. On võimalik, et juba aasta alguses oli kavas kujundada vahi-kaitsepataljonide nr 29–33 ja rinde-politseipataljonide nr 37, 38 ja 40 lahingukogemustega meeste baasil võitlusvõimelised pataljonid ning asendada pataljonid nr 29–33 nende julgestus- ja rannakaitsesfunktsioonis uute pataljonidega.

Uute pataljonide formeerimiseks olid olemas kahe pataljoni, 286. ja 288. politseipataljoni staabid, mis 1944. aasta alguses toodi Neveli rindelt Eestisse. 291. ja 292. pataljon formeeriti täiesti uutena ja nende meeskonda ei ole näidatud ka veel mitte 1944. aasta 1. aprilli mobiliseeritute nimekirjas. 286. pataljon formeeriti Vigalas Lääne maakonnas, 288. pataljon Amblas Järva maakonnas, 291. pataljon Pärnus ning 292. pataljon ja

²¹¹ Hiio ja Kaasik, 949.

²¹² Ibid., 928, 956; Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 978–979.

²¹³ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 870–872, kui ei ole teisiti viidatud.

1. politseirügemendi staap Tallinnas. Pataljonid formeeriti nelja kompanii, pioneeri- ja siderühmaga.

Tuleb silmas pidades, et vähemasti ohvitseride ja allohvitseride osas ei ole koosseisunimekirjas esitatud arvud kuidagi võrreldavad mobiliseeritute tabeli 1. aprilli andmetega. Seda sellepärast, et pärast vahi-kaitsepataljonide nr 29–32 Narva rindelt äratoomist ja nende meeste saatmist täienduseks politseipataljonidele nr 37, 38 ja 40 (vt eespool) saadeti osa üle jäänud mehi, allohvitseri ja ohvitseri, ka formeeritavatesse politseifüsiljeepataljonidesse. See nähtub pärast sõda Nõukogude julgeolekuasutuste kätte sattunud meeste tunnistustest.²¹⁴ Eeskätt puudutab see pataljonide 291 ja 292 meeskondi, teiste pataljonide kaaderkoosseis oli olemas.

Tabel 7. Politsei-füsiljeepataljonide 286, 288, 291 ja 292 ning I. eesti politseirügemendi staabi isikkoosseis

Üksus	Saksa personal			Eesti personal		
	I	II	III	I	III	IV
I. eesti politseirügemendi staap	1	1		9	14	15
286. politsei-füsiljeepataljon	1	1	5	15	51	566
288. politsei-füsiljeepataljon	1	1	4	15	96	521
291. politsei-füsiljeepataljon	1	1	3	20	51	561
292. politsei-füsiljeepataljon	1	1	4	18	50	564
35. politseipataljoni täienduskompanii				1	3	76

Märkus: I – ohvitserid, II – sõjaväeametnikud, III – allohvitserid, IV – sõdurid.

Pataljonid ja nende juhatus, 1. eesti politseirügemendi staap (ülem major Karl Saimre), laaditi 24. mail 1944 rongidele ja saadeti Narva rindele, kus nad 27. mail vahetasid rannakaitse välja politsei-vahipataljonid nr 29–32. Juuli alguses nimetati rügemendi staap ümber 2. eesti politseirügemendi staabiks ja saadeti rinde-politseipataljonide nr 37, 38 ja 40 (vt eespool)

²¹⁴ Vt Arnold Oja, Uno Krausi ja Gunnar Kõpu juurdlustoimikud, vastavalt ERAF 129SM.1.6564, ERAF 129SM.1.9638 ja ERAF 129SM.1.23197.

väejuhatusega Lätti Daugavpils lähedale Punaarmee läbimurret tagasi lööma. Politsei-füsiljeepataljonid jäid üksikpataljonidena rannakaitseesse edasi. Pärast Narvast Sinimägedesse taandumist ja rannakaitsejoone lühenemist sellega seoses allutati 286., 288. ja 292. pataljon 300. eriotstarbelisele diviisistaabile, kaks viimast said oma rindelõigu Narva jõel. 286. pataljon jäi 300. eriotstarbelise diviisistaabi reservi ja 291. politseipataljon jäeti Soome lahe rannakaitseesse. 1944. aasta septembris jäi enamik pataljonide meestest Eestisse. Vt ka skeem 4.

Eesti (venelaste) pioneeri-ehituspataljonid nr 1–4²¹⁵

Vahel on 1944. a Saksa sõjaväeasutuste dokumentides juttu viiest eesti ehitus-pioneeripataljonist. Siis on nende hulka arvatud ka 290. kaitsepataljon (vt eespool).

Petseri maakonna elanikest moodustasid suure osa venelased. 2. veebruaril 1944 oli Petserimaal mobilisatsiooni alla kuuluvates aastakäikudes 4896 meest, kellest mobiliseeritavateks arvestati umbes 2500. Tegelikult võeti sõjaväkke mehi Petserimaalt mõnevõrra rohkem: 3676 reameest ja sõjaväes mitteteeninud meest, 40 allohvitseri ja 6 ohvitseri. Petseri maakonna venelasi ei peetud usaldusväärseks. 1944. a veebruari keskel, kui mobiliseeritud mehed olid Petseri Omakaitse üksuste juurde koondatud, kirjutas Petseri Omakaitse ülem kolonelleitnant Valter Pedak: „Näitena võib tuua juhust, kus 12. ja 13. veebr. Vene-Läti-Eesti piirinurgast Eestisse tunginud umbes 160-meheline partisanide salk lähenes Pankjavit-sale, tekkis seal mobiliseeritute hulgas väga mitmesugune arvamine: osa nõudis relvi, kuid osa rõõmustas partisanide lähenemise üle. Sarnane on siinse mobiliseeritud meeskonna meeleolu, mis kõigub ühest äärmusest teise. Kui sarnane mobiliseeritud meeskond pikemaks ajaks oma kodukohtade otsesesse lähedusse jääb ja küladesse laialipaisatuna peab asuma, siis on karta, et need osalt laiali valguvad ja isegi partisanide poole üle jooksevad (eriti venelased). Et sarnast olukorda ära hoida, on soovitatav, et Petserimaalt mobiliseeritud meeskond saaks peatselt väljaõppe teosta-

²¹⁵ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 872–874, kui ei ole teisiti viidatud.

miseks paigutatud sisemaale.” Olukorda Petserimaal komplitseeris veelgi Eesti keskmisest madalam haridustase ja asjaolu, et sinna oli Peipsitagusest 1943. aasta sügisel evakueeritud tuhandeid inimesi, kes levitasid oma Petserimaa rahvuskaslaste seas saksavastast ja prosovetlikku meelsust.²¹⁶

Kindralinspektuuri staabiülem major Alfred Luts teatas 14. märtsil, et ehitus-pioneeripataljonid formeeritakse venelastest reservväelastest Tartu piirkonnas. 1. aprillil (vt tabel 4) oli venelasi formeerimisel juba ligi 2400 meest, sealhulgas 37 ohvitseri. Teadaolevate ohvitseride nimede järgi otsustades oli enamik ohvitseri siiski eestlased, samuti ei olnud nad kõik 1944. aastal mobiliseeritud – nelja pataljoni jaoks oligi 37 ohvitseri liiga vähe.

Pataljonide formeerimine pandi ülesandeks kindralmajor Viktor Riebergi formeerimisstaabile (*Aufstellungsstab Generalmajor Rieberg*). Riebergi staap oli moodustatud esialgu piirikaitserügementide ja nende suur-tükiväeosade formeerimise toetuseks. Ehitus-pioneeripataljone rakedati hiljem kindlustustöödel nii Narva rindel kui ka Tartu ümbruses. Saksa vägede Eestist lahkumisel jäid mehed enamasti Eestisse. Pataljonide dokumente ei ole leitud, nii on andmed nende kohta üsna lünklikud ja juhuslikud.

Kokkuvõte

Teises maailmasõjas teenisid eesti sõjaväelased nii Punaarmee, Saksa relvajõudude kui ka Soome armee koosseisus. Saksamaa kaotas sõja ja kapituleerus tingimusteta, Saksamaa juhid mõisteti rahvusvahelises sõjatribunalis süüdi, mitme riigi tribunalides mõisteti süüdi ka hulk madalamal teenistuskohal olnud sõjaväelasi, riigiametnikke, politseinikke ja teisi. Ühe osa Saksamaa poliitilistest jõuametkondadest, Heinrich Himmleri juhitud SSi, millele allusid nii politsei kui ka oma regulaarvägi – Relva-SS – tunnistas Nürnbergi rahvusvaheline sõjatribunal kuritegelikuks organisatsiooniks.

²¹⁶ Toomas Hiio, „Combat in Estonia in 1944,” – Estonia 1940–1945, 1036.

Pärast II maailmasõja lõppu oli Eesti jätkuvalt NSVLi poolt okupeeritud ja Saksa sõjaväes teeninud mehi karistati karmilt. Saksa sõjaväes teenimine tekitas probleeme ka Läände pääsenud eestlastele, eeskätt Relva-SSi rahvusvahelise hukkamõistmise tõttu.

1941. aasta suvel võitlesid taganeva Punaarmee ja lahkuvate Nõukogude asutuste vastu nii eesti metsavennad kui ka eesti vabatahtlikud Saksa diviiside koosseisus. Aastatel 1941–1942 astus tuhandeid eestlasi vabatahtlikult Saksa sõjaväkke, mis enamasti tähendas küll teenistust SSi ja politseisüsteemi kuulunud kaitsepataljonides. Ehkki alates 1943. aastast asusid sakslased eesti üksusi komplekteerima varjatud, hiljem ka otseste mobilisatsioonidega, oli Saksa sõjaväes teenimine eestlaste jaoks siiski pigem au- kui häbiväärne. Pealegi käsitati seda eriti 1944. aastal võitlusena maad uuesti okupeerida üritava Punaarmee vastu, mida toetas enamik Eesti nii avalikke kui ka mitteametlikke liidreid, esimeste hulgas Jüri Uluots ja Johan Pitka ning teiste hulgas Eesti Rahvuskomitee. Iseseisvuse taastamise järel on võitlus sissetungiva Punaarmee vastu 1944. aastal leidnud poolametliku tunnustuse kui võitlus Eesti vabaduse eest.

Need asjaolud ning ühtlasi tõestusväärtusega arhiivimaterjalide napus – eesti üksuste arhiivid ei ole enamasti säilinud –, nende kõrval aga suur hulk erineva kvaliteediga, kuid mida aeg edasi, seda rohkem üksteist kordavaid mälestusi on loonud olukorra, kus teadmine sellest rahvuslikus ajalooteadvuses küllalt olulise koha omandanud ajaloo-osast põhineb sageli vaid suure hulga detailide üldistamata kogumil, juhuslikel tsitaatidel ja sageli poliitilisest eesmärgist ajendatud meelevaldsetel üldistustel.

Teiseks probleemiks on olnud käsitluse lähtepunkt: Saksa sõjaväkke värbamist või ka mobilisatsiooni vaadeldakse enamasti lähtuvalt värvatavate-mobiliseeritavate vaatenurgast ja huvidest või siis Eesti riikluse seisukohast; Saksa riigi ja selle relvajõudude ideoloogilised, õiguslikud ja poliitilised lähtekohad, sõjalised eesmärgid ja isegi demograafilised võimalused eestlaste värbamisel ja mobiliseerimisel, samuti Saksa sõjaväe hinnang eesti üksustele ja värbamiste-mobiliseerimiste õnnestumisele on saanud eesti uurijate väiksema tähelepanu osaliseks. Teema suure ajaloolis-poliitilise pingestatuse tõttu on vähem uuritud ka mõnesid kaheldamatult üksikasjade sekka kuuluvaid küsimusi, mis ükskõik

millise sõjaväelise organisatsiooni juurde kuuluvad, nagu motivatsioon ja mitmesugused põhjused sõjaväkke minekuks, aga ka kõrvalehoidmiseks, deserteerimine, palgad, varustamine jm hooldus jne. Ehkki asjaolu, et tuhanded Eesti mehed olid enne Saksa sõjaväkke sattumist olnud Punaarmees ja sealt üle jooksnud või vangi langenud, on üldiselt teada, ei ole seda analüüsitud Saksa relvajõudude eesti üksuste võtmes. Eriti alates 1941. aasta hilissügisest formeeritud kaitse-, hilisemates politseipataljonides ja eriti nende ohvitserkonnas oli aastatel 1940–1941 Punaarmees teeninud meeste osatähtsus silmatorkav ja seda kuni pataljoniülemateni välja.

Kokkuvõttes on selge, et ehkki paljud Saksa sõjaväes teeninud eesti mehed astusid sinna selleks, et võidelda Nõukogude Liidu vastu, ja lootuses Eesti iseseisvuse taastamisele, oli enamiku nendest teenistusse sattumine pigem sunniviisiline kui vabatahtlik. Teema poliitilise pingestatuse juurde tagasi tulles on tänapäeva Eesti avalikkuse enamuse käsitluses sõttaminek Eesti eest ja Nõukogudel Liidu vastu kahtlemata positiivne; samas on Saksa relvajõudude mittesaksa vabatahtlikud üldse ja SS-vabatahtlikud eriti Euroopa ajalookäsitluses niivõrd häbimärgistatud, et nende võitluse kompromissitu kilbiletõstmise ja seostamine Eesti riiklusega ei oleks n-ö salongikõlblik.

Eesti üksused Saksa sõjaväes formeeriti Saksamaa poliitiliste ja ideoloogiliste ning sõjaväe pragmaatiliste huvide, aga ka Eesti elanike huvide koosmõjus. Siia tuleb lisada Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta suvel ja sellele järgnenud julmad repressioonid, mis pandi toime Eesti riiklust kandnud ühiskonnakihtide liikmete, sealhulgas sõjaväelaste, aga ka tavaliste inimeste vastu. Lõpuks asendati ka harjunud Eesti elukorraldus sovetlikuga. Seetõttu olid Eesti elanikud valmis toetama Saksamaa võitlust NSVLi vastu, seda eriti lootuses Eesti riikliku iseseisvuse taastamisele ja isegi arreteeritute-küüditatute tagasitoomisele. Saksamaa poliitilistesse eesmärkidesse kuulus aga Nõukogude Liidu purustamine ning nii Venemaa, Valgevene ja Ukraina kui ka Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal okupeeritud alade heitmine Saksamaa ülemvõimu alla erineva valitsemiskorralduse all sõjaväevõimust kuni Okupeeritud Idaalade Ministeeriumi tsiviilokupatsioonivalitsuseni. See ei olnud teada okupeeritud alade

elanikele, kes *Wehrmacht*'i lilledega tervitasid ja lootsid tasuda oma sõjalise panusega auvõla loodetava iseseisvuse taastamise eest.

Saksamaa „jõustruktuuride” funktsioonid okupeeritud aladel jaotusid sõjaväe – *Wehrmacht*'i ning SSi – ja politseisüsteemi vahel. Tsiviilokupatsioonivõimule allutatud Eesti jäi aga samal ajal ka *Wehrmacht*'i väegrupi Nord tagalapiirkonnaks, mis tähendab, et 1941. aastal formeerisid siin eestlaste vabatahtlikke väeüksusi nii *Wehrmacht* kui ka SS ja politsei. 1942. aastast lisandus Relva-SS, kui augustis alustati vabatahtliku Eesti SS-Leegioni värbamist. Väekõlblike eesti meeste arvu olid tugevasti vähendanud nii repressioonid aastatel 1940–1941 kui ka evakueerimine NSVLi tagalasse ning üle 30 000 mehe mobiliseerimine Punaarmeele 1941. aasta suvel. Oma osa nõudis ka Eesti majanduse käiguhoidmine. Vabatahtlike arv kuivas kokku meeste nappuse tõttu; see langes ajaliselt kokku Saksamaa esimese suurema sõjalise tagasilöögiga Stalingradi all. Saksa relvajõududes teenimise populaarsust vähendas ühtlasi eestlaste ja teiste mitesakslaste ebavõrdne kohtlemine, samuti asjaolu, et eestlastest formeeritud pataljone kasutati enamasti tagalajulgestuseks ja võitluseks partisanide vastu, mitte aga rindeüksustena.

1943. aastast alates alustati juba teenistuses olevate politseinike, aga ka ohvitseride, Omakaitse palgaliste üksuste liikmete jt kohustusliku sõjaväkke saatmise ning varjatud ja otseste mobilisatsioonidega. SSi ja politseisüsteemi juht Heinrich Himmler seadis eesmärgiks Relva-SSi eesti üksuste kasvatamise eesti SS-diviisiks, kaugemas perspektiivis isegi kaheks diviisiks. 1943. a kevadest läbi viidud 1919.–1924. aastakäigu varjatud mobilisatsioon ning 1943. aasta sügisest 1944. aasta augustini järgemööda mobiliseeritud aastakäigud 1925, 1924, 1904–1923 ja 1926 võimaldasid täita osa eesmärgist: 1944. aasta suve teiseks pooleks oli formeeritud nii 20. eesti SS-diviis kui ka kuus piirikaitserügementi, lisaks oli püssi all veel kümnekond politseipataljoni, Omakaitse lahingupataljonid ja -rügemedid ning hulk väiksemaid üksusi. Meeste koguarv ei ole teada ja sõltub sellestki, mida arvestada sõjaväeks ja mida mitte, kuid see ületas 1944. aastal kindlasti 50 000 piiri.

Eesti üksuste komplekteerimine sõltus meeste vanusest, tervisest ja haridustasemest, kusjuures Relva-SS sai parema osa mobiliseeritutest.

Esiialgu suutis *Wehrmacht* eesti vabatahtlike pärast veel SSi ja politseisüsteemiga konkureerida; pärast Eesti SS-Leegioni väljakuulutamist 1942. aasta augustis saavutas *Wehrmacht* sama aasta oktoobris veel vabatahtliku Omakaitse endale allutamise. Kuid 1944. aasta mobilisatsioonide ja sõjategevuse kandumisega Eesti territooriumile viidi Relva-SSi või SSi ja politsei alluvusse ka viimased seni *Wehrmacht*'ile allunud idapataljonid. Samuti viidi piirikaitserügemendid, mille formeeris SSi ja politseijuht, 1944. aasta augusti lõpus Relva-SSi alluvusse.

Sõjajärgsed võtmeküsimused, mis olid otsustavad Saksa relvajõududes teeninud meeste saatuse kujundamisel, tulenesid asjaolust, et Saksamaa kapituleerus tingimusteta ja selle juhid mõistis rahvusvaheline tribunal süüdi ning selle poliitika kuulutati kuritegelikuks. Süü laienes kõigile mittesaklastele, olgu vabatahtlikele või mobiliseeritutele, kes olid teeninud Saksamaa relvajõududes, eriti aga neile, kes olid kuulunud kuritegelikuks kuulutatud SSile allunud üksustesse. Ehkki mobiliseeritute ja vabatahtlike vahel, ohvitseride ja alamväelaste vahel, SS-lastel ja politseiüksuste liikmete ning *Wehrmacht*'i alluvuses võidelnute vahel üritasid oma karistuspoliitikas vahet teha isegi NSVLi julgeolekuasutused ja mitmesugused sõjatribunalid; ning Euroopas saavutati idaeurooplastest moodustatud Relva-SSi üksuste tunnustamine mobiliseeritutena, mis võimaldas nende Saksamaa Lääne okupatsioonitsoonidesse pääsenud endistel liikmetel emigreeruda USAsse, Kanadasse jt riikidesse, ei huvitanud tegelikud asjaolud õieti kedagi ja seda teades üritati neid pigem varjata.

Nüüd, 65 aastat pärast sõja lõppu, on võimalik asendada ideoloogilistest hirmudest tingitud käsitlus akadeemilisemaga ja asjad lõpuks laiemasse konteksti seada.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 1962 Sõjamuuseum ja sellele üle antud dokumentide kolleksioon
4365 Saksa okupatsioonivõimude poolt maha jäetud üksikute dokumentide kolleksioon
R-65 Kindralkomissar Tallinnas
R-66 Majandus- ja Rahandusdirektoorium
R-67 20. Eesti SS Vabatahtlik Diviis
R-75 Eesti Idapataljon 658
R-358 Eesti Omakaitse Peavalitsus
R-1610 Kaitsemeeskonna Eesti Pataljon 41

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

- 129SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kolleksioon
130SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kolleksioon

Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, LVVA)

- P-82 SS un policijas vadītājs Latvijā

Saksa Liiduarhiiv (*Bundesarchiv*, Barch)

- NS 19 Persönlicher Stab Reichsführer-SS
R 19 Hauptamt Ordnungspolizei
R 70 Polizeidienststellen in eingegliederten und besetzten Gebieten
R 90 Reichskommissar für das Ostland
RH 19-III Heeresgruppe Nord, C, Kurland
RH 20-18 18. Armee /AOK 18)
RH 22 Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete
RH 23 Kommandanten der rückwärtigen Armeengebiete
RH 24-2 II. Armeekorps
RH 24-54 LIV. Armeekorps
RH 26-207 207. Infanterie-Division / Sicherungs-Division 207
RH 26-281 281. Infanterie-Division / Sicherungs-Division 281

- RH 58 Osttruppen und fremdländische Verbände
 RM 45 I Dienst- und Kommandostellen im Bereich Ostsee
 RS 2-3 III. SS-Panzerkorps (germanisches)
 RS 3-20 20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estnische Nr. 1)

Õigusaktid

- Amtlicher Anzeiger = Ametlik Teataja 1943, 1944
 Riigi Teataja 1938, 1939
 Riigi Teataja: Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega 1939

Kirjandus

- Arro, Hendrik. Eesti lendurid lahingute tules: Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. 2. parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: JMR, 1996
- Arro, Hendrik. Pommid öisest taevast: Öölahingulendurid idarindel. Tallinn: Grenader, 2010
- Dikierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941.* Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber. Neumünster: K. Wachholtz, 1972
- Eesti idapataljonid Idarindel 1941–1944.* Toim Andres Adamson. Tallinn: Argo, 2004
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 6. kd, Surutud vastu seinä.* Toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1958
- Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.* Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006 (edaspidi Estonia 1940–1945)
- Helme, Rein. „Baltisakslastest ohvitserid Eesti kaitseväes.” – *Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnarhiivis toimunud konverentsi ettekanded*, koost Sirje Kivimäe, 31–50. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000
- Hiio, Toomas ja Kaasik, Peeter. „Estonian units in the Waffen-SS”. – *Estonia 1940–1945*, 927–968
- Hiio, Toomas. „Estonian security groups and eastern battalions in German Army in 1941–1944”. – *Estonia 1940–1945*, 807–824
- Hiio, Toomas. „Combat in Estonia in 1944.” – *Estonia 1940–1945*, 1035–1094

- Hiio, Toomas. „Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944: Väe-grupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”. *Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 5/2005 (2006): 115–152
- Hiio, Toomas. „Eesti üksused Kolmanda *Reich*'i relvajõududes”. *Vikerkaar* nr 8–9 (2001): 156–179
- Hiio, Toomas. „German Military Authority of the Army Group „North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land”” – *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados, Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga = History of the Baltic Region of the 1940s–1980s. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2007 and Proceedings of an International Conference „Baltic During Second World War (1939–1945)”, 6–7 November 2007 Rīga*, 465–480. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2009
- Jüngerkes, Sven. *Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945: Eine Kommunikations- und Kulturgeschichte der nationalsozialistischen Organisationen*. Historische Kulturwissenschaft, Bd. 15. Konstanz: UVK, 2010
- Kraft, Ülle. „Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal.” *1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 6/2006 (2007): 180–238.
- Kuusik, Argo. „Estonian Omakaitse in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 797–806
- Kuusik, Argo. „German Order Police in Estonia 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 603–606
- Kuusik, Argo. „German Police Institutions in Estonia in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 573–576
- Laar, Mart, Pillak, Peep, Rebas, Hain ja Saueauk, Meelis. *Soomepoisid: Võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010*. Tallinn: Grenader, 2010
- Maripuu, Meelis. „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia.” – *Estonia 1940–1945*, 705–716
- Maripuu, Meelis. „German civilian administration in Estonia in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 521–538

- Neiburgs, Uldis. „Formation of the Latvian Legion.” Eessõna raamatule Edvins Brūvelis jt, *Latviešu leģionāri: Latvian legionnaires*, 16–17. Riga: Daugavas Vanagi, s. a.
- Neufeldt, Hans-Joachim. *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*. Schriften des Bundesarchivs, Bd. 3. Boppard am Rhein: Boldt, 1957
- Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. „Estonian border defence regiments in 1944.” – *Estonia 1940–1945*, 969–1000
- Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. „Estonian defence battalions / police battalions in the German Armed Forces.” – *Estonia 1940–1945*, 825–876
- Noormets, Tiit. „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941.” – *Estonia 1940–1945*, 431–444
- Nõmm, Toe. „Eesti üksustest Saksa sõjaväes: formeerimine ja isikkoosseis”. *Akadeemia* nr 1 (1990): 113–136
- Nõukogude Liidu välispoliitika Isamaasõja ajal. I köide: Dokumente ja materjale 22. juunist 1941 kuni 31. detsembrini 1943*. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947
- Overmans, Rüdiger. „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1943”. In *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9: Die Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945, Zweiter Halbband (9/2): Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*, hrsg. von Jörg Echternkamp, 729–875. München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005
- Paavle, Indrek. „Estonian Self-Administration in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 539–568
- Paavle, Indrek. „Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941–1944. An overview.” – *Estonia 1940–1945*, 639–650
- Paavle, Indrek. „Soviet investigations concerning the activities of Estonian defence battalions and police battalions of the German armed forces in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 877–884
- Raamot, Ilmar. *Mälestused, 2. osa*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991
- Rand, Luule. „The resettlement of German Minority from Estonia 1939–1941.” – *Estonia 1940–1945*, 33–44
- Silgailis, Arturs. *Lāti Leegion*. Tallinn: Grenader, 2009
- Зубкова, Елена. *Прибалтика и Кремль 1940–1953*. Москва: РОССПЭН, 2008

Periodika

Postimees 1941, 1942, 1943, 1944

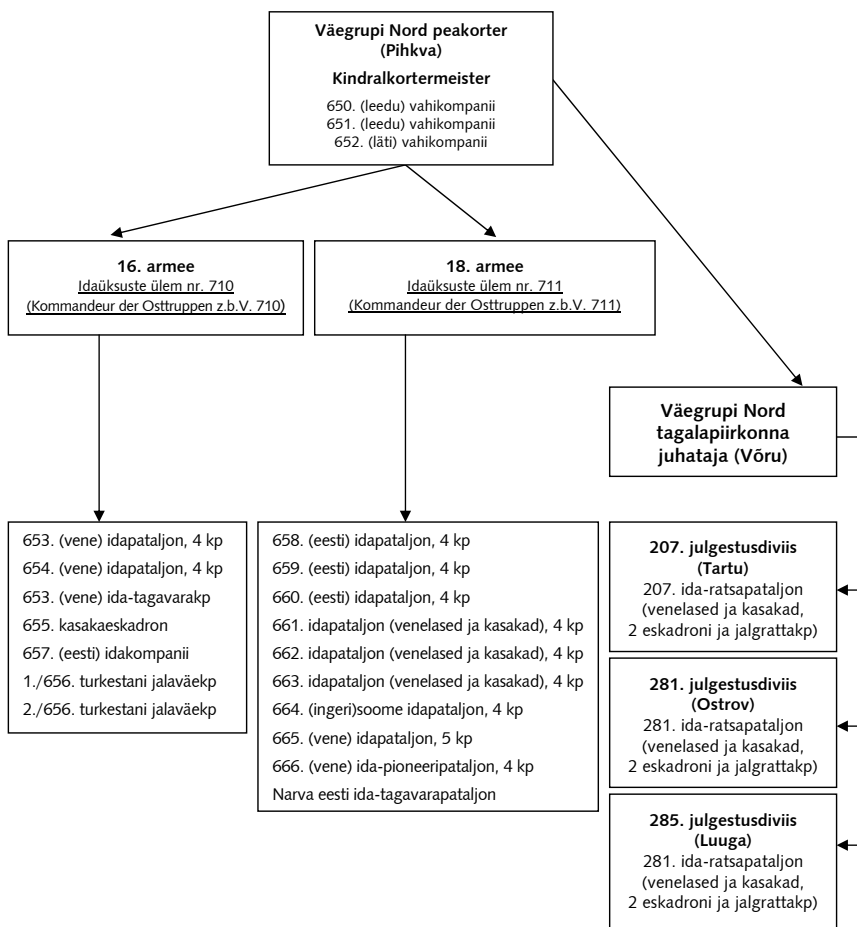
Internetis avaldatud materjalid

„IV: Convention Respecting the Laws and Customs of War on Land.” Yale Law School: Lilian Goldman Law Library: The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp, 18. veebruar 2011

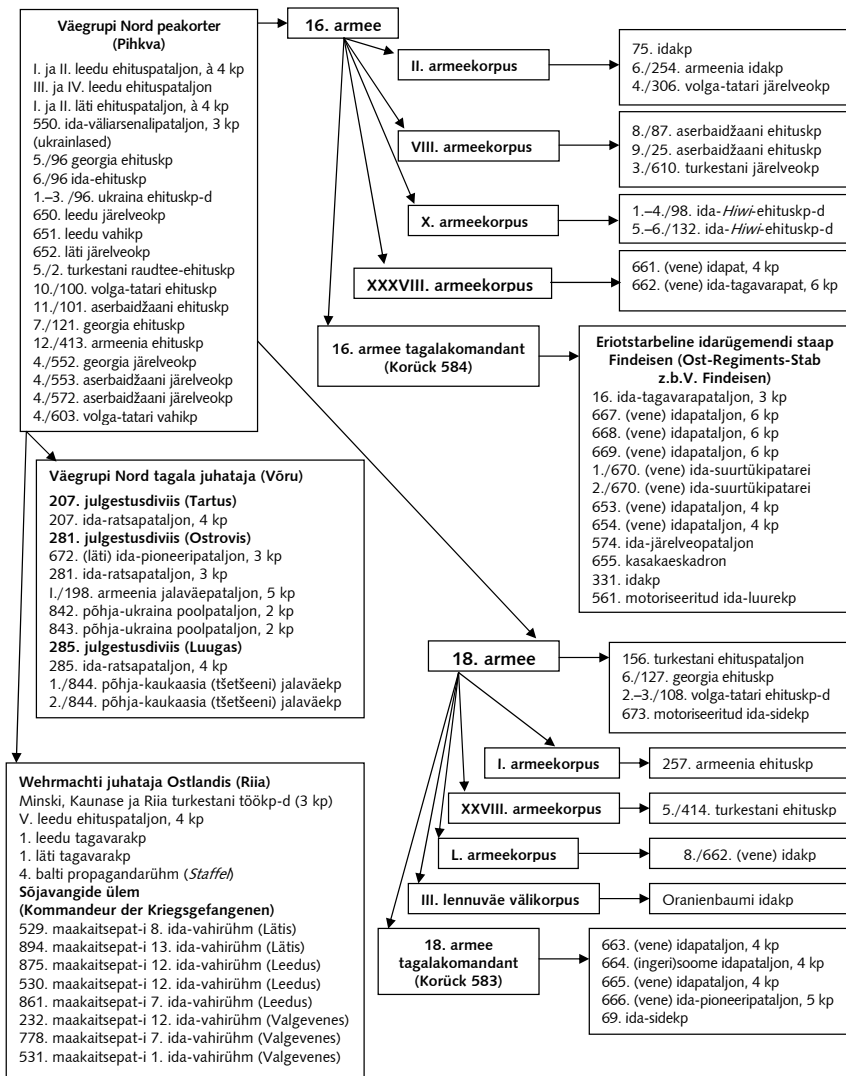
US National Archives, T-78-413, Frame 966, <http://web.archive.org/web/20030307065712/http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/docs/ot1042n.htm#oq>, 12. november 2010, lehekülg pole enam kasutusel.

Schematische Kriegsgliederung der landeseigenen Verbände 5.Sep.43, T78-413, Frame 1293, OKH/Gen.St.d.H., General der Osttruppen Nr 405/43, gKdos., Stand: 5.9.1943, <http://web.archive.org/web/20030307065728/www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot2.htm>, 12. november 2010, lehekülg pole enam kasutusel.

Skeem I. Väegrupile Nord allunud idaüksused I. oktoobril 1942²¹⁷

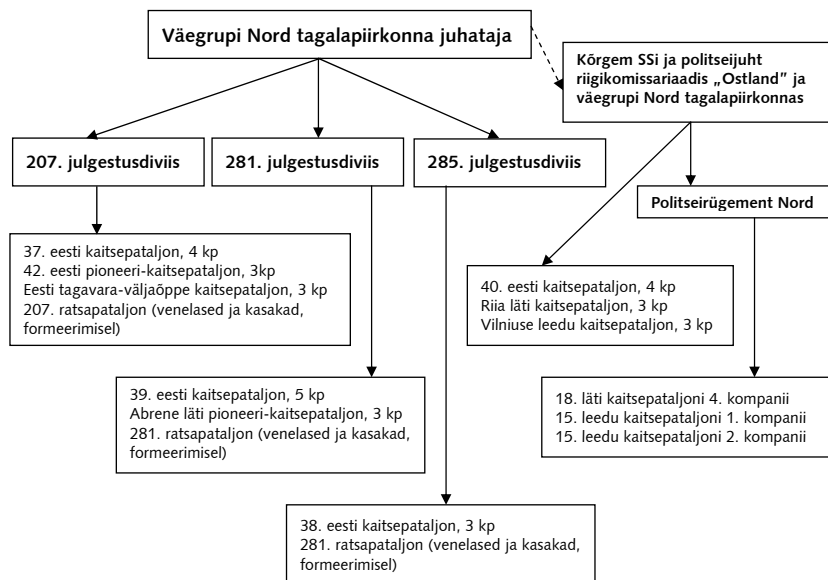

²¹⁷ US National Archives, T-78-413, Frame 966, <http://web.archive.org/web/20030307065712/http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/docs/ot1042n.htm#oq>, 12. november 2010, lehekülj pole enam kasutusel.

Skeem 2. Väegrupile Nord allunud idaüksused 5. septembril 1943²¹⁸

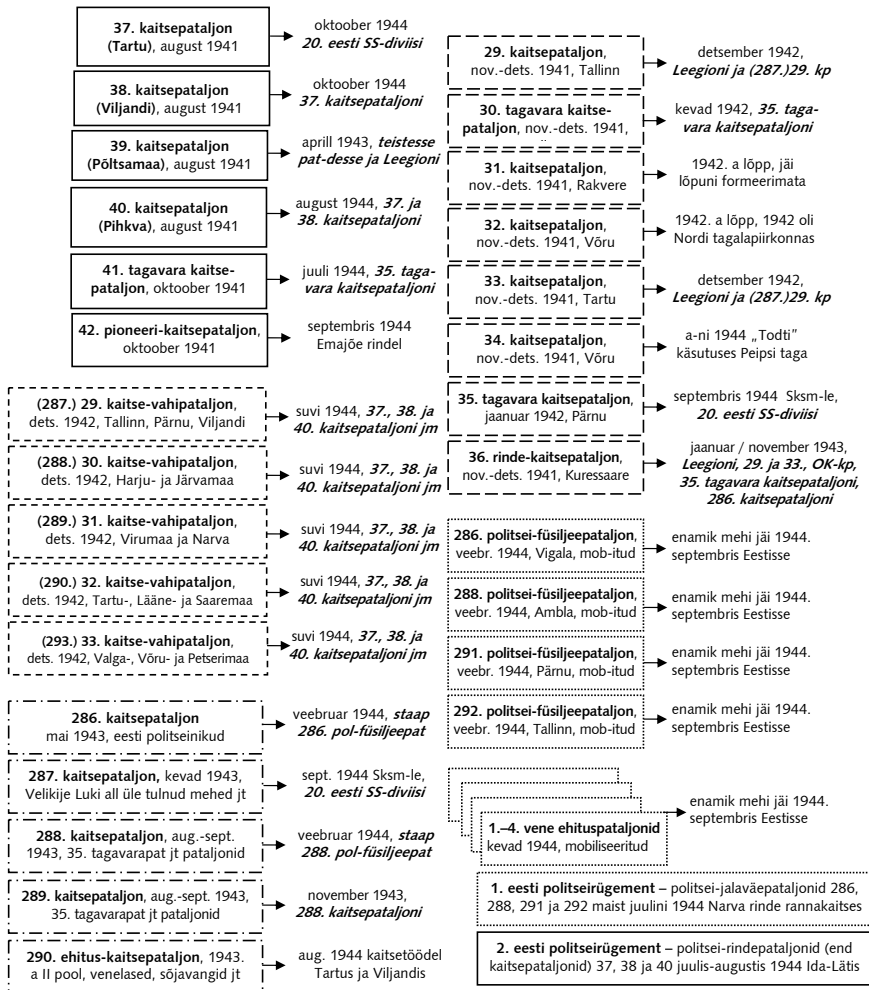
²¹⁸ Schematische Kriegsgliederung der landeseigenen Verbände 5.Sep.43, T78-413, Frame 1293, OKH/Gen.St.d.H., General der Osttruppen Nr 405/43, gKdos., Stand: 5.9.1943, <http://web.archive.org/web/20030307065728/www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot2.htm>, 12. november 2010, lehekülj pole enam kasutusel.

Skeem 3. SSi ja politsei ametkonnale alluvad julgestusüksused väegrupi Nord tagalas juunis 1942 (operatiivalluvus)²¹⁹

²¹⁹ Gliederung der Sich. u. Schutzm. Abteilungen, [juuni 1942], BArch RH 22/263, 54.

Skeem 4. Eesti kaitsepataljonid ja politseipataljonid 1941–1944

Pataljonid nr. 37–42 formeeris vabatahtlikest väegrupi Nord tagala (Ostlandi) kõrgem SSi ja politseijuht rakendamiseks väegrupi Nord tagalas. Pataljonid nr. 29–36 formeeris vabatahtlikest Saksa korrapolitsei ülem Eestis rakendamiseks Eestis ja rindel (36. pataljon, rindele saadeti ka 29. ja 33. pataljon). Pataljonid nr. 29–33 (skeemil OK-kaitsepataljon) formeeris korrapolitsei ülem Eestis Omakaitse kasarmeeritud üksustest pärast nende üleandmist kõrgema SSi ja politseijuhi haldusalasse. Pataljonid nr. 286–290 formeeriti ametikoha vms staatuse tõttu kohustatud meestest kõrgema SSi ja politseijuhi korraldusel partisanidevastaseks võitluseks (286, 288, 289), vangilaagrite valvamiseks (287, 290) ja ehituspataljoniks (290). 1944. aastal formeeriti mobiliseeritud pataljonid 286, 288, 291 ja 292 rindejalaväepataljonidena ja Eesti venelastest neli ehituspataljoni.